

תוכן העניינים

1	לזיהויו של רעש כמפגע במשנת התנאים: בין קזואיסטיקה להמשגה	שלמה גליקסברג
25	"אֲבֵד תִּאבְדוֹן אֶת כָּל הַמְקוּמוֹת אֲשֶׁר עֲבָדוּ שֵׁם הַגּוֹיִם" - עקירת עבודה זרה בהלכות התנאים	מוטי ארד
71	"אלהים נִצָּב בעדת אל" - השראת השכינה על ידי הקהל המתפלל	גלעד ששון
93	או זה או זה: האם שניהם כאחד טובים	אפרים בצלאל הלבני
105	הערות נוספות לפסוק "כִּי־קָלַלְתָּ אֱלֹהִים תָּלוּי"	מנחם בן שלום
133	ענף-נוסח חדש במסכת שבת בתלמוד הבבלי - שלושה חכמים ומעשיהם: עיון במלאכת היצירה ובמסורות הנוסח	שמא יהודה פרידמן
195	יחסם ההדדי של עדי הנוסח התימניים למסכת סוכה (בבלי)	רבין שושטרי
243	מאיר איש-שלום על ירידת בני יעקב למצרים, או "מיהו יהודי"	ישראל חזני
293	The Talmudic discussion on building a porter's lodge and a door for the courtyard	Shulamit Valler
319	Cognizance of Sin and Penalty in the Babylonian Talmud and Pahlavi Literature: A Comparative Analysis	Yishai Kiel
369	Metasystemic and Structural Indicators of Late-Stage Babylonian Stammaitic Compositions	Jay Rovner
421	Jewish Hawking in Medieval France:	Leor Jacobi

Falconry, Rabbenu Tam, and the Tosafists

505 Nachmanides and Targum Onkelos

Israel Drazin

525

תקצירים בעברית

I

תקצירים באנגלית

יחסם ההדדי של עדי הנוסח התימניים למסכת סוכה (בבלי)

רבין שושטרי

מבוא

למסכת סוכה בתלמוד הבבלי עדי נוסח רבים מתפוצות שונות,¹ ביניהם עדי נוסח שמוצאם מתימן והם משקפים ענף נוסח שונה מענף הנוסח הרווח. מסורת הנוסח התימנית מיוצגת במסכת סוכה בשני כתבי יד שלמים ובשלושה קטעים.² לפני בואנו לתאר את יחסם ההדדי של כלל עדי הנוסח למסכת סוכה, יש לברר את יחסם ההדדי של העדים התימניים למסכת זו.³

- * מאמר זה מבוסס על ממצאים מתוך עבודת הדוקטור שלי, "מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי", אוניברסיטת בריאלין, תש"ע. אני מבקש בהודמנות זו להודות למורי ד"ר מרדכי סבתו על הנחייתו המסורה.
- 1 להלן רשימת עדי הנוסח הישירים וסימונם: מ = כתב יד מינכן 1.95 = כתב יד וטיקן 134. ל = כתב-יד לונדון: British Library (Harl. 5508) = קטלוג מרגליות מס' 400. ס = כתב-יד סמינר: JTS Oxford Bodleian (Opp. Add. Fol. 23) = RAB. 1608 = אדלר 850. א = כתב-יד אוקספורד: Oxford Bodleian (Opp. Add. Fol. 23) = קטלוג נויבאור-קאולי 3/366. נ = כתב יד מינכן 140. ד = דפוס פיזורו רע"ה. לתיאור כתבי היד ראה פוקס, סוכה, עמ' סא-סח; גולינקין, ראש השנה, עמ' כא-נ.
- 2 את רשימת כתבי היד התימניים לבבלי והמחקרים שנעשו עליהם ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 1 ובהערה 6.
- 3 לסקירה רחבה של תפיסות החוקרים במחקר נוסח הבבלי ראה פרידמן, לאילן, עמ' 96-104. חוקרים אלה עוסקים במשמעות חילופי הנוסח שבבבלי. במאמר שלפנינו נעסוק בשאלת קשרי ההעתקה שבין כתבי היד התימניים. שאלה זו נדירה בקרב חוקרי הנוסח של הבבלי מכיוון שהשיטה הסטמאטית הבודקת קשרי העתקה אינה תקפה כאשר הסופר העתיק מכמה טפסים שעמדו לפניו (רצוניה פתוחה - מצב היוצר קונטמינציה). מצב זה מצוי בספרות חז"ל ראה ברודי, שאילתות, עמ' 17 הערה 22, אך בעיקר הדבר מצוי בתלמוד הבבלי, ולכן לרוב לא ניתן לבנות סטמה לעדי הנוסח של הבבלי. וראה סגל, מגילה, עמ' טו-טז שמונה ארבע סיבות למצב זה בתלמוד הבבלי: א) מיוזג מסורות נוסח ממדינות שונות עקב נדידת ספרים ממקום למקום. ב) השפעת המפרשים שהייתה לחיבוריהם תפוצה בינלאומית וטשטשו מסורות מקומיות. ג) טיבה של הדיאלקטיקה התלמודית והשפה העברית שטעות קטנה פוגעת בהבנת הסוגיא ותוקנה ע"י הלומדים, ולכן קשה למצוא טעויות שעל פיהן אפשר יהיה לקבוע בוודאות את הייחוס המשפחתי.

נתאר בקצרה את העדים התימניים הישירים למסכת סוכה:

ת₁ = כ"י אוקספורד בודלי 2677 (Ms. Heb e.51)

כתב יד זה הגיע לאוקספורד מהגניזה, ועל מוצאו התימני מעידים הכתב⁴ ותופעות שבניקוד.⁵ נוסיף שאף בדיקת מסורת הנוסח של כ"י זה מאשרת את מוצאו התימני. כתב היד כולל רק את מסכת סוכה פרט לחלק קטן שלא שרד (ה ע"ב-ו ע"ב). המשניות מחולקות בתוך הגמרא, וכל משנה ומשנה עומדת לפני הסוגיא השייכת לה כעין החלוקה בדפוסים שלנו.⁶

ת₂ = כ"י ניו יורק ביהמ"ל⁷ EMC, 218Rab.

כתב היד כולל את מסכתות יומא, סוכה וחלקים מר"ה מן התלמוד הבבלי, משנה עם פיה"מ לרמב"ם, פירוש המזרחי וחלק מפסקי הרא"ש ופסקי הטור על מסכתות ברכות, מגילה, פסחים, ביצה, ראש השנה, סדר נשים ומסכת אהלות.

כתב היד נכתב בתימן בעיר גרמה (על פי כתובת לאחר פירוש הרא"ש למסכת ברכות). במקומות אחדים בכתב היד רשומים תאריכים⁸ שמהם עולה שכתב היד נכתב במאה הי"ז.

ת₃ = חולון, יהודה לוי נחום 259/10

כו ע"א שורה 23-כו ע"א שורה 32.
דף אחד. פגום.⁹

ת₄ = כ"י ניו יורק ביהמ"ל¹⁰ EMC, 108.Rab 319 + חולון, יהודה לוי נחום 259/7¹¹

ד) החזרות המרובות על ביטויים במשא ומתן התלמודי גרמו לדילוג מחמת הדומות, דילוג הדורש השלמה ומגדיל את היקף ההכלאה.

4 ראה קארה, תימניים, עמ' 7; קרופ, כתבי, עמ' 355.

5 ראה מורג, ארמית, עמ' 56.

6 ראה פוקס, סוכה, עמ' סב שכותב על דרך זאת: "יש רגליים להשערה שמנהג זה התחיל כבר בתקופת הגאונים".

7 לתיאורו ראה משנה זרעים, מכון התלמוד הישראלי השלם, א, עמ' 78 וכן אצל פוקס, סוכה, עמ' סג; קארה, תימניים, עמ' 4-7; קרופ, כתבי, עמ' 355.

8 בסוף מסכת יבמות 'השס"ח'. אחר פיה"מ ליבמות 'השע"ה'. אחר פיה"מ לר"ה 'השע"ו'. אחר פיה"מ לקידושין 'השע"ח'.

9 ראה טובי, התלמוד בתימן, עמ' כד-כה, ל-לד. וכן מורג, ארמית, עמ' 57.

כתב היד כולל חלקים ממסכתות ראש השנה, יומא וסוכה. ממסכת סוכה נותרו דפים לב-מ, מא-מג, מז-מח.

המשניות מפורזות לאורך כל פרק: משנה משנה במקומה, לפני כל משנה כתוב "מתני" ולפני כל סוגיא כתובה המילה "גמר" ברווחים משני צדיה.

הכתב הוא תימני רבני. לפי הרב ברומר הכתב נובע מהמאה הי"ד או הט"ו, ואילו לפי הכרטסת של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים נכתב במאה הט"ו.

ת^ג = חולון, יהודה לוי נחום 259/25-27

נא ע"ב שורה 45-נב ע"ב שורה 9 (כולל גם דפים ממסכת יומא).
שלושה דפים. לא רצופים. פגומים.¹²

אילן היוחסין של העדים התימניים

השיטה הסטמאטית מבררת את שרשרת ההעתקה של העדים המצויים בידנו. לאחר שיהיה בידנו אילן יוחסין (stemma) נוכל לשחזר על פי עדי הנוסח הקיימים את אביהם המשותף. השיטה פותחה בעיקר ע"י חוקרי הספרות הקלאסית, ובתחילת דרכה הסתמכה בעיקר על הופעתן של טעויות משותפות וטעויות מפרידות.¹³

כדי לשרטט את אילן היוחסין של העדים התימניים נבחן את יחסיהם ההדדיים של כתבי היד התימניים בארבעה סוגי חילופים:

א. מסורת הנוסח - קטגוריה זו כוללת את כל החילופים שנוצרו בשל הרצאה שונה של הסוגיא, הרחבות לשון או הגהות. הימצאותן של הגהות משותפות תעורר את הטענה שיש קשרי העתקה בין העדים,¹⁴ טענה שתזדקק להוכחה מכיוון שלעתים זכו הגהות לתפוצה רחבה וייתכן שחדרו לשני כתבי יד שהעתקתם לא הייתה משותפת. חשיבותה

-
- 10 לספרות המתארת את כתב היד ולתיאורו ראה גולינקין, ראש השנה, עמ' טו-כ (התיאור להלן מסתמך על תיאורו). וכן ראה רוזנטל, תענית, עמ' 248.
 - 11 ראה מורג, ארמית, עמ' 57. צירוף הקטעים נעשה על פי קטלוג מפעל המשנה השלם. תודתי נתונה לפרופ' זוסמן על הרשות להשתמש בקטלוג זה.
 - 12 ראה מורג, ארמית, עמ' 57.
 - 13 ראה מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 123-127; ברודי, שאילתות, עמ' 15-19 ובהפניות לספרות המחקר שם.
 - 14 יש הסוברים שהרצאתה השונה של הסוגיא והרחבות לשון נוצרו לעתים מפיתוח ושכלול לשון התלמוד ראה פרידמן, להתהוות, עמ' 73-74. זהות בחילופים מסוג זה יעוררו חשד שבהעתקה משותפת עסקינן.

של בדיקת מסורת הנוסח טמונה בעיקר ביכולתה להפריך טענה המייחסת לכתבי יד קשרי העתקה. אם נמצא בין כתבי היד שמיוחסים להם קשרי העתקה חילופי נוסח רבים ניתן יהיה להסיק שאין ביניהם קשרי העתקה או לפחות שלפני הסופר היו מונחים טפסים נוספים.¹⁵

ב. מובאות ממקורות תנאיים - במקומות רבים כתבי היד התימניים מביאים את המקורות התנאיים שמצוטטים בבבלי באופן שונה מהנוסח הרווח ובנוסח הקרוב יותר למצוי בקבצים התנאיים. אפיון ייחודי זה מעורר את הטענה שיש בין כתבי היד קשרי העתקה, אם כי ייתכן שהקרבה אינה נובעת דווקא מקשרי העתקה אלא מדרכם של הסופרים בתימן לתקן את הנוסח בבבלי על-פי המקור התנאי. ברם, הימצאותם של חילופי גרסה בקטגוריה זו תפריך את האפשרות של העתקת הטופס שבו נמצא הנוסח הרווח מהטופס שנמצא בו הנוסח התנאי. שהרי אם לפני הסופר עמד טופס שבו המקור התנאי מובא כמסורת הקבצים התנאיים לא ייתכן שהגיה זאת למסורת הנוסח הרווח. עם זאת עדיין ייתכן שהטופס שבו נמצא הנוסח התנאי, הועתק מהטופס שאמנם נמצא בו הנוסח הרווח אבל הוגה על-פי המקורות התנאיים.

ג. לשונות פירוש שחדרו - זהות בקטגוריה זו תבסס בצורה חזקה את הטענה שבין כתבי היד יש קשרי העתקה, שהרי קשה להניח ששני סופרים יכניסו אותם הפירושים לגוף הטקסט.¹⁶

ד. טעויות העתקה - סעיף זה הוא החשוב ביותר משום שבכוחו לאשר את הטענה שיש בין כתבי היד קשרי העתקה אך גם להפריכה. אם נמצא טעויות משותפות בין כתבי היד ניתן יהיה להניח שיש ביניהם קשרי העתקה. אם נמצא טעויות שאינן משותפות אזי נשלול העתקה ישירה.

א. מסורת הנוסח

מהשוואת העדים התימניים הישירים של מסכת סוכה לשאר העדים עולה שהראשונים מייצגים מסורת נוסח משותפת. בין מסורת זו לבין ענף הנוסח הרווח מבדילה כמות עצומה של חילופים שאין לתלותם בטעויות העתקה ואין לראות בהם אלא תוצאה של הרצאה שונה של הסוגיא, הרחבות לשון או הגהות.¹⁷ המסקנה המתבקשת היא שהעדים

15 ראה ברודי, שאלתות, עמ' 16: "השיטה הסטמאטית בצורתה הטהורה אובדת עצות בפני מצב מעין זה (קונטמינציה)".

16 בניגוד להגהות, הרצאה שונה והרחבות לשון שקנו שבייתה במסורת הנוסח אין בהן כדי ללמד על קשרי העתקה.

17 ראה שושטרי, סוכה, עמ' 43-81.

התימניים משקפים מסורת נוסח משותפת. עם זאת, בין כתבי היד התימניים התגלו שתי גרסאות שניכר עליהן שאינן מקוריות, ויש בהן כדי לעורר את החשד שיש בין כתבי היד התימניים קשרי העתקה. להלן שני המקרים:

1. לב ע"א שורה 2

רב הונא סובר שדווקא לולב שנקטם פסול אך לולב שנסדק כשר. הסוגיא מקשה על כך מהברייתא שפוסקת שסדוק פסול. רב פפא מתרץ שנסדק פסול כאשר עשוי כהימנך. יש חילוף גרסה במונח ההצעה בתירוץ של רב פפא:

מ, ק"ג¹⁸, הלכות גדולות¹⁹, הערוך²⁰: והוא. א: נסדק והוא. תב: כי תניא ההיא. ולסנדר, רי"ד, רא"ה: ליתא. ק"ג²¹: הוא.

ביתב דברי רב פפא מנוסחים כתירוץ לשאלה. וכן בין השיטין של ו הוסיפו "הא דקתני נסדוק פסול" כך שדבריו מנוסחים כתירוץ. לעומת זאת, ב"מא בשני קטעי גניזה ובה"ג דברי רב פפא מוסבים על הברייתא ואינם דנים כלל בשאלת הגמ'. ב"ולסנדר ליתא למונח ההצעה.

נראה שגרסת מא היא המקורית. ראשית, עדים מזרחיים רבים תומכים בגרסת מא ונוסף על כך זו הגרסה המוקשית. נראה לבאר גרסה זו שדברי רב פפא מוסבים על הברייתא. כיוון שעורך הסוגיא הציג את דברי רב פפא כתירוץ לשאלה, מחקו בנוסח הרווח את המילה 'והוא' ובכתבי היד התימניים אף הוסיפו מונח הצעה כך שדברי רב פפא ינוסחו כתירוץ לשאלה.²²

2. מז ע"ב שורה 13-14

הסוגיא עוסקת במעמדו של יום השמיני של סוכות. בברייתא (מז ע"א) ר' יהודה סובר ששמיני רגל בפני עצמו וטעון לינה. הגמ' מקשה על כך מברייתא שבה ר' יהודה דורש מהפסוקים שרק הטעון שישה טעון לינה:

- 18 קיימברידג' T-S NS 329.431
- 19 הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדיסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 348 (בדפוס ורשא ליתא). בהלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' לב ליתא לקטע זה. ויחבן שלפניו לא הייתה הפתיחה "אמר מר סדוק פסול" ודילג מחמת הדמיות על קטע זה ל"אמר רב פפא האי לוליבא דסליק..." (המילה הדומה: "רב פפא").
- 20 ערוך ערך 'המנך'.
- 21 קיימברידג' T-S Misc. 26.53/18
- 22 הדק"ס עמ' 95 אות ש כותב על גרסת כ"מ: "וכ"ה בערוך ערך המנך ונוסח הדפוס הוא הנכון". ולפי מה שכתבתי נוסח זה הוא המקורי והקושי נוצר משום מעשה העריכה. וראה פרידמן, לאילן, עמ' 109: "גם בכמה מקומות אחרים ראינו שהדיבור כי תניא ההיא תוספת פירוש הוא שבמקצת הנסחים אינו מופיע כלל".

והא תניא רבי יהודה אומר מנין לפסח שני שאינו טעון לינה שנא' ופנית
בבוקר והלכת לאהליך וכתיב ששת ימים תאכל מצות את שטעון ששה טעון
לינה את שאינו טעון ששה אינו טעון לינה

מ	למעוטי	מאי	לאו		
ו	למעוטי	מאי	לאו		
ל	למעוטי	מאי	לאו		
א		מאי	לאו		
נ		מאי	לאו		
ת ₁		מאי	לאו	אפלו	שמניני לא
ת ₂	[למעוטי]	מאי	לאו	(אפלו)	שמניני לא
ת ₄		מאי	לאו	אפלו	שמניני לא
ד	למעוטי	מאי	לאו		
ק"ב ²³	למעוטי	מאי	לאו		
ק"ב ²⁴	למעוטי	מאי	לא		
מ	למעוטי	שמניני	של	ג	
ו	למעוטי	שמניני	של	ג	
ל	למעוטי	שמניני			
א	למעוטי	נמי	שמניני		
נ	למעוטי		שמניני	של	ג
ת ₁					
ת ₂	[למעוטי]	נמי	שמניני	של	ג
ת ₄					
ד	למעוטי	נמי	שמניני	של	ג
ק"ב	למעוטי		שמניני		
ק"ב	למעוטי		שמניני		

Leipzig, Universitätsbibliothek.1103.16 23

Città di Castello, Archivio Storico Comunale Fr. ebr. 1,3,5 24

בשאלת הגמ' יש חילוף גרסה:

ב־מול ובקטעי הכריכה גורסים "למעוטי מאי לאו למעוטי שמיני". לגרסה זו הגמ' עוסקת בבירור היום שהברייתא באה למעטו ומציעה שהוא יום השמיני. נראה שביאור זה עולה גם מגרסת נ "מאי לאו למעוטי שמיני".

ב־א "מאי לאו למעוטי נמי שמיני". לשיטת גרסה זו הברייתא ממעטת את פסח שני והגמ' מבררת אם אפשר להסיק מדרשה זו גם את מיעוט יום השמיני.²⁵ ביאור זה עולה גם מגרסת כתבי היד התימניים "מאי לאו אפלו שמיני לא".

נמצא, שנחלקו הגרסאות אם הנחת היסוד של שאלת הגמ' היא שהברייתא ממעטת את פסח שני. לכאורה, המיעוט של פסח שני מופיע בברייתא עצמה שהרי היא פותחת במילים "מנין לפסח שני". וא"כ הברייתא הולמת את גרסת א וגרסת כתבי היד התימניים.

ביאור לגרסה האחרת נמצא בדברי ר"ח:

מאי לאו למעוטי שמיני של חג שכיון שאינו טעון ששה אינו טעון לינה ודחינן לא למעוטי פסח דכוותיה דאינו טעון לינה ומאי ניהו פסח שני והאי דקתני בברייתא בהדיא מנין לפסח שני אחר שתרצוה והעמידוה כן נשנת כך.

ר"ח מבאר שתחילה הגמ' מציעה שהברייתא ממעטת את יום השמיני, בהמשך היא דוחה את ההצעה ומסיקה שהברייתא באה למעט את פסח שני. לאחר תירוץ הגמ' הוסיפו האמוראים בברייתא את המילים "מנין לפסח שני שאינו טעון לינה".²⁶

מסתבר שגרסת ר"ח היא הגרסה המקורית שהוגהה כדי להתאימה לניסוח המאוחר של הברייתא. הגהה זו נמצאת כבר אצל רש"י שכתב: "ה"ג מאי לאו למיעוטי נמי שמיני".

רש"י אינו גורס את תיבת "למעוטי" מכיוון שהברייתא ממעטת פסח שני ואין מקום לשאלה כלל. מכל מקום, גם אם השאלה נסבה על מיעוט יום השמיני אין הכרח לגרוס "למעוטי מאי" ולכן נראה שעיקר הגהתו של רש"י נועדה להוסיף את תיבת "נמי".

25 על גרסת ד נכתוב בהמשך.

26 יש לציין, שר"ח מצטט את הברייתא ללא המילים הללו אלא "ר' יהודה אומר ופנית בבוקר...". לא נראה לי שר"ח אינו גורס מילים אלו בברייתא, שהרי אם אינו גורס אותן אין צורך בהערתו בסוף הסוגיא. מסתבר שכדי להבהיר את המו"מ בסוגיא השמיט מילים אלו. נעיר, שבספרי דברים פסקה קלד מופיע "מנין לפסח קטן...". ראה הלבני, מקורות, עמ' רלו הערה 2 שמעיר על התופעה של מסקנה שחודרת לתוך המימרה.

לפי זה, אד גורסים כהגהת רש"י שהוסיף "נמי", אך ד גורס "למעוטי מאי". גרסת ד סותרת אפוא את הגרסה "נמי" ונראה שהיא גרסת כלאיים (נראה שלא עמדו על משמעות הגהתו של רש"י ושיערו שבא להוסיף "נמי" ותו לא).²⁷

בכתבי היד התימניים גורסים "מאי לאו אפלו שמיני לא".²⁸ משמעות השאלה לגרסה זו היא כהגהת רש"י אך כתבי היד התימניים לא הושפעו מהגהתו של רש"י.²⁹ נוסף על כך, בדחיית הגמ', כתבי היד התימניים גורסים "פסח שני דוקא" (בנוסח הרווח "פסח שני דכוותיה"). גרסתם מדגישה שהמיעוט של פסח שני כבר היה ידוע, והשאלה שהתעוררה נסבה על יום השמיני.

נמצא שהגרסה הייחודית של כתבי היד התימניים איננה מקורית, ומכיוון שהיא משותפת אך ורק לכתבי היד התימניים, היא מעוררת את הטענה שיש ביניהם קשרי העתקה.

חילופים בין העדים התימניים

אמנם ברובם המכריע של החילופים, כתבי היד התימניים מציגים נוסח זהה, אך יש כמה חילופים בין כתבי היד התימניים, בינם לבין עצמם:

1. יח ע"א שורה 25-30

רב אחא ורבינא חולקים אם יש לבוד באמצע. הגמ' מציגה את טעמיהם של החולקים. טעמו של הסובר שאין לבוד באמצע מתבסס על המשנה באהלות:³⁰

ארובה שהיא בתוך הבית ויש בה פותח טפח טומאה בבית כנגד ארובה טהור טומאה כנגד ארובה הבית טהור [...] אין בארובה פותח טפח טומאה בבית כנגד ארובה טהור טומאה כנגד ארובה הבית טהור.

רש"י ד"ה "אין בארובה" מקיים בסוגייתנו גרסה זו של המשנה:

27 ראה נעם, מסורות, עמ' 145 שכתבת ש-אנ גורסים כרש"י. נעם סוברת, כפי הנראה, שרש"י בא למחוק בהגהתו את "למעוטי מאי". אך לפי מה שכתבנו, הגרסה ללא "נמי" מתפרשת כשאלה על הברייתא (אף אם לא גורסים "למעוטי") ועיקר הגהתו של רש"י נועדה להוסיף "נמי", וא"כ נ אינו גורס כרש"י.

28 בגליון ת₂ הגיה כדרכו על-פי הדפוס (ראה בנספח למאמר זה).

29 ראה נעם, מסורות, עמ' 145 ובהערה 322. נעם טוענת שכתבי היד התימניים גורסים כנוסח שרש"י דוחה, ואין זה נכון. ואכן את ת₂ מיקמה בין העדים שגורסים נוסחים אחרים ולא בעדים שרש"י דוחה, והרי הוא גורס ממש כשני כתבי היד התימניים האחרים.

30 משנה, אהלות י, א-ב (על פי נוסח כתב יד קאופמן) וראה גולדברג, אהלות, עמ' 77.

אין בארובה פותח טפח טומאה בבית כנגד ארובה כל הבית כולו טהור סיפא גרסינן כי רישא ובדברים אחרים יש ביניהם חילוק במשנה דאהלות והכא לא מייטנינן לה כולה וזהו ראש הפרק ארובה שבתוך הבית.

הקושי בגרסה שבכ"ק הוא שלכאורה אין הבדל בדין בין מקרה שיש בו פותח טפח למקרה שאין בו פותח טפח, ואם כן, החלוקה שיוצרת המשנה, המפרידה בין שני מקרים (שדינם זהה), תמוהה. רש"י רומז לקושי זה ומסתפק באמירה שיש ביניהם חילוק בדברים אחרים.

בעקבות הקושי הנ"ל יש שהגיהו בסוגייתנו שכאשר אין בארובה פותח טפח אזי טומאה בבית אפילו תחת ארובה טמא וכן טומאה תחת ארובה כל הבית טמא. הריטב"א מביא גרסה זו ודוחה אותה:

גירסת הספרים אין בארובה פותח טפח טומאה בבית אפילו כנגד ארובה טמא טומאה תחת ארובה מה שבבית טמא. ומפרשים אותה דכיון דליכא פותח טפח לא חשיב פתח כלל והרי הוא כבית עצמו וכאילו הוא סתום, ואם כן סיעתא דמייטנינן מינה דאין לבוד באמצע היינו מרישא דיש בו פותח טפח ואע"ג דפחות מג' טפחים הוא לא אמרינן לבוד, וזו גירסא משובשת מאד, ושתי תשובות בדבר, חדא דאנן לא אשכחן הפרישא בחלון בין שיש בו פותח טפח או שאין בו פותח טפח אלא לענין להביא טומאה לבית אחר או להוציאה דרך שם שלא תהא בוקעת ועולה אלא דרך הפתח והבית טמא וסביביו מבחוץ טהור, כדכתיבנא בהאי פירקא (ד' א'), אבל לענין שיהא אויר נעשה אהל לא שמענו מעולם, ועוד אדמסייעינן ליה מרישא ליפרוך ליה מסיפא דכי אין בו פותח טפח הוי כלבוד, דאע"ג דיש בו פותח טפח אין בו לבוד, שאני טומאה שהכתוב עשה בה טפח כשלשה טפחים דעלמא ופחות מטפח דידיה הוי כפחות משלשה טפחים דעלמא, אלא ודאי ליכא הפרש ביניהו, ובתרווייהו גרסינן טומאה בבית הבית טמא ושכנגד ארובה טהור טומאה תחת ארובה מה שבבית טהור, וכן הגירסא במשניות, וראיה דידיה מסיפא דפחות מטפח הכא כפחות משלשה טפחים בעלמא ולא אמרינן לבוד ש"מ אין לבוד באמצע,³¹ וכי תימא אמאי פליג להו תנא בתרתי בבי כיון דחד דינא אית להו ליתנינהו בחד בבא ארובה שבבית בין יש בו פותח טפח בין אין בו פותח טפח כו', ואיכא למימר דהתם בדוכתא תני בכל חדא מינייהו עניני אחריני טובא ולא כו' כי הדדי איתנהו הני תרי בבי כי הכא אלא שהתלמוד קיצר לשון המשנה ולא הביא ממנה אלא הצריך בלבד, וכן דרך התלמוד בהרבה מקומות כמו שכתבנו בפרק זה (ד' א').

31 מר"ח משמע שהראיה היא מהרישא כשיש בו פותח טפח טהור ע"ש.

נסקור את מצב העדים בסוגייתנו:

אין בארובה פותח טפח טומאה בבית

			כנגד	ארובה	מ
טומאה	טהור	כנגד	ארובה	ו	
טומאה	טהור	כנגד	ארובה	ל	
טומאה	טהור	כנגד	ארובה	ט	
טומאה	טהור	כנגד	ארובה	א	
טומאה	טמא	שכנגד	מה	נ	
טמאה	טהור	כנגד	ארובה	ת ₁	
טומ'	טהור	כנגד	ארובה	ת ₂	
טומאה	טהור	כנגד	ארובה	ד	
טומאה	טהור [טמא]	כנגד	ארובה	ק"ג ³²	
		כל	הבית	כולו	מ
		כל	ארוב'	כנגד	ו
		כל	ארובה	כנגד	ל
		כל	הבית	כולו	ט
		כל	ארובה	כנגד	א
	(טמא)	כל	הבית	כולו	נ
	טמא	כולו	ארובה	כנגד	ת ₁
		כולו	הבית	כנגד	ת ₂
		כולו	הבית	כולו	ד
	<...>	כולו	הבית	כולו	ק"ג

בִּי־לְסֵאֲדָתָךְ, וּבִקְ"ג גּוֹרְסִים "טְהוֹר" (בִּקְ"ג הוֹסִיפוּ "טְמֵא"). בִּי־מ דִּילֵג הַסּוֹפֵר מִחֲמַת הַדּוֹמוֹת עַל הַצִּלְע הַרְאֵשׁוֹנָה, וּבַצִּלְע הַשְּׁנִיָּיה לֹא הִבִּיא אֶת הַדִּין. רַק בִּי־נ גּוֹרְסִים "טְמֵא" בַּשְּׁתֵּי הַצִּלְעוֹת וְגַם בּוּ בַצִּלְע הַשְּׁנִיָּיה, יֵשׁ תִּיקוֹן לִ"טְהוֹר".

בִּית, גורסים בצלע הראשונה "טהור" ואילו בצלע השנייה - "טמא". גרסת ת₁ קשה, שהרי אם פתח זה חשוב כסתום אזי צריך להיות טמא בשני המקרים, ואם אינו חשוב סתום אזי צריך להיות טהור בשני המקרים.

מסתבר להכריע כגרסת "טהור" בשתי הצלעות. עדויות הנוסח במשנה ובתלמוד והקושי בגרסת "טהור" מורים שזו הגרסה המקורית.

נמצא אפוא שבנוסח הרווח ובִּית₂ משמרים את הגרסה המקורית, ואילו בִּית₁, בעקבות הקושי שנוצר עקב הציטוט החלקי, הוגה הנוסח. מכל מקום, אי אפשר ללמוד מכאן על קשרי העתקה בין עדים אלו. אפשר שִׁת₁ הועתק מִת₂, והוגה עקב הקושי, ואפשר גם שִׁת₂ הועתק מִת₁, ותוקן על־פי נוסח המשנה.

2. יח ע"א שורה 24

הגמ' מציגה מחלוקת אמוראים לגבי אפשרות קיומו של לבוד באמצע. טעמו של הסובר שיש לבוד באמצע מבוסס על ברייתא במסכת עירובין. החולק וסובר שאין לבוד באמצע דוחה את הראיה מכיוון ששם מדובר בדין דרבנן. נחלקו העדים בניסוח הדחייה. בנוסח הרווח ובִּית₂ "שאני קורות דרבנן". בִּית₁ "לשאני עירובין דרבנן". ת₂ גורס כנוסח הרווח ואילו ת₁ נוקט את השם הכללי יותר ('עירובין') ונראה כפיתוח מאוחר ולפיכך אפשר להסיק שִׁת₂ לא הועתק מִת₁.

3. כ ע"א שורה 37

בנוסח הרווח ובִּית₂ "עלה עזרא מבבל ויסדה חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה חזרה ונשתכחה עלו ר' חייא ובניו ויסדוה".³³ בִּית₁ ובר"ח ליתא "עלה הלל הבבלי ויסדה חזרה ונשתכחה" וכן ליתא בתשובת גאון (קה"ש עמ' יח = אוצה"ג, גיטין, עמ' 195). אפשר כמובן שדילגו מחמת הדומות, אך לאור ריבוי העדים סביר יותר להניח שקטע זה היה חסר בנוסח שהיה לפניו.

4. כ ע"ב שורה 22

בנוסח הרווח "כשירדתי לגולה". בִּית₁ "כשירדתי". בִּית₂ "כשירדתי לנהרדעא".

5. כה ע"ב שורה 5

הגמ' מביאה ברייתא שמנסה לברר את זהות האנשים הטמאים שלא יכלו לעשות את הפסח. הדעה האחרונה היא שהיו טמאי מת מצווה שחל שביעי שלהם בערב פסח.³⁴

33 וכן הוא בגאוניקה עמ' 119 (= תשובות רב גטרונאי, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 650).
34 ישנן גרסאות שונות בעניין מי שהאמירה "שחל שביעי שלהם בערב פסח" מוסבת אליו. ראה מיליקובסקי, עיונים, עמ' 536-542; כ"ץ, העוסק, עמ' 61-75. וראה כעת כהנא, ספרי, עמ' 449-452.

הגרסה "שחל שביעי" נמצאת בכל עדי הנוסח של הבבלי וב-ת³⁵ גרסה זו קשה מכיוון שאם חל שביעי שלהם בערב פסח טהורים כבר בערב ואינם נדחים.³⁶ אכן, ב-ת² הגרסה היא "שחל ערב שביעי שלהן להיות בערב הפסח". גרסה זו מיושבת שכן אם אכן ערב שביעי שלהם חל בערב פסח אינם יכולים לעשות את הפסח במועדו, אבל אם שביעי שלהם חל בו, הרי שאין דבר שימנע מהם לעשותו במועד. לאור מצב עדי הנוסח והקושי בגרסת הנוסח הרווח, נראה שהגרסה הזאת היא המקורית. כיצד נוצרה גרסת ת²? ייתכן שתיבת "ערב" הושגרה מהמשך המשפט ("ערב פסח"), אך אפשר גם שהסופר הגיה ושינה מ"שביעי" ל"ערב שביעי" כדי להתגבר על הקושי שבגרסת הנוסח הרווח. מכל מקום, אין ללמוד מכאן את טיב קשרי ההעתקה בין עדים אלו שכן אפשר ש-ת² הועתק מ-ת¹, והוגה עקב הקושי שבגרסה, ואפשר גם ש-ת¹ הועתק מ-ת² ותוקן על-פי נוסח הספרי.³⁷

35 וכן הוא בספרי במדבר פסיקה סח (מהדורת הורביץ עמ' 63). וראה כעת ספרי במדבר, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א, עמ' 163.

36 ראה רש"י ד"ה "שחל" שכותב: "ואע"ג דחזו לאורתא לא אישתרו, דקסבר אין שוחטין וזורקין על טמא שרץ". רש"י מפרש את האיסור לשחוט כשיטת רב בפסחים צ ע"א, שסובר שאין שוחטין וזורקין על טמא שרץ. אך עדיין קשה שהרי שוחטין ומזין על טבול יום. וראה בריטב"א: "ותימה האנשים האלו למה נדחו מפסח ראשון יהיו טובלין ומזין עליהן וכיוון דלא מיחסרי אלא הערב שמש שוחטין וזורקין עליהם דהא קי"ל דשוחטין וזורקין על טבול יום וי"ל כי מפני שהיו סומכין על טענתם לא באו עד הערב שמש שלא היה שהות ביום להזות ולטבול בתוך זמן שחיטת הפסח". ובתוספות פסחים צ ע"ב ד"ה "שחל" תירצו: "וי"ל דשמא כן עשו ובשעה ששאלו לא טבלו עדיין, ואמר להו משה אם לא תטבלו היום תדחו לפסח שני". אך ראה ברמב"ם הלכות קרבן פסח פ"ו ה"ב: "טמא מת שחל שביעי שלו להיות בארבעה עשר, אע"פ שטבל והוזה עליו והרי הוא ראוי לאכול קדשים לערב, אין שוחטין עליו אלא נדחה לפסח שני שנאמר ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא, מפי השמועה למדו ששביעי שלהן היה ועל זה שאלו אם ישחט עליהן והם יאכלו לערב, ופירש להן שאין שוחטין להן". וראב"ד השיג עליו: "שהרי רב שאמר אין שוחטין וזורקין מכאן למד ואיהו ס"ל שוחטין וזורקין על טבול יום, אלא האי קרא בשלא טבל ולא הזה דהיינו טמא שרץ, ומעשה כי הוי הכי הוי ששחטו וזרקו עליהם קודם טבילה והזייה, סברו שיעלה להן ולא שאלו אלא אחר זמן שחיטה ונדחו". וראה בכס"מ מה שמתרץ על השגת הראב"ד. וראה במאירי שסובר כרמב"ם: "טמא מת [...] אף-על-פי שטבל והוזה עליו [...] אין שוחטין עליו אלא נדחה לפסח שני". וב-ת² פתרו בעיה זו בהוספת תיבת "ערב" ולפי זה ודאי לא יכלו לעשות את הפסח, אף על פי שנשחט בטבול יום. אך גרסה זו אינה נכונה, שהרי בסוגיא בפסחים רב מוכיח מכאן שאין שוחטין בטמא שרץ משום שנדחו, ואם מדובר בשישי לא מוכח מכאן (ולגבי עצם השאלה מדוע לא העמידו בשישי ראה תוספות פסחים צ ע"ב ד"ה "שחל").

37 השערה זו קצת קשה שהרי גרסתו שונה מהספרי ראה בנסמן לעיל הערה 34. מ"מ ציון היום נמצא גם במדרש הגדול, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' קלד: "ולא יכלו לעשת הפסח... יום שביעי שלהן היה...".

6. כח ע"א שורה 31-33

הסוגיא מציגה רשימת שבחים של ר' יוחנן בן זכאי, ואחריה מביאה ברייתא שמספרת על תלמידי הלל, מונה את שבחיו של הקטן שבתלמידים ר' יוחנן בן זכאי ומסיימת בשבחי הגדול שבתלמידים יונתן בן עוזיאל. ביתן ליתא הסיום שעוסק בשבחי יונתן בן עוזיאל ("וכי מאחר [...] מיד נשרף"). ייתכן שמכיוון שהסוגיא עוסקת ברבן יוחנן בן זכאי, הושמטו החלקים שאינם עוסקים בו אלא באחרים.³⁸ מכל מקום, כיוון שיש לברייתא זו מקבילה בבבא בתרא קלד ע"א, אפשר ש-ת₂ אמנם הועתק מ-ת₁ אך הסופר השלים את החסר ב-ת₁ מנוסח המקבילה.

7. כט ע"א שורה 21-23

נוסח ר"ח	ת ₂	ת ₁	הנוסח הרווח
תנא	מי שפך למי תנן תנא שופך לו רבו קיתון בפניו	תנא שופך לו רבו קיתון בפניו	איבעיא להו מי שפך למי ת"ש דתניא שפך לו רבו קיתון על פניו
אמר לו אי איפשי בשמושך	אמ' לו אי איפשי בשימושך	אמ' לו אי איפשי בשימושך	אמ' לו אי איפשי בשימושך

בנוסח הרווח ובמדרש הגדול³⁹ "איבעיא להו מי שפך למי ת"ש ושפך לו רבו קיתון" (בשינויים קלים).⁴⁰

ר"ח כותב: "פיסקא לעבד שבא למזוג כוס ושפך לו הקיתון בפניו תנא אמר לו אי איפשי בשמושך". ישנם שלושה הבדלים בין הנוסח הרווח לנוסח ר"ח:

א. ר"ח אינו מביא את שאלת הגמ' "איבעיא להו" וכו'.

38 ביתן חסרות גם שורות 21-25 (תחילת הברייתא שמתארת את הלל ותלמידיו) וניתן להסביר היעדרן בדילוג מחמת הדומות (ראה להלן תת-הסעיף בתוך סעיף ד העוסק בטעויות ביתן שאינן ביתן), אך לאור היעדרן של שורות 31-33 אפשר שהשמיטן הסופר והשאר רק את הקטעים שעוסקים בריב"ז. יש לציין שביס הועבר הקטע "אמרו עליו על ריב"ז" אל לפני הברייתא "שמונים תלמידים היו לו להלל" כדי להצמידו לקטע הראשון שעוסק בשבחי ריב"ז.

39 מדרש הגדול, מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשנ"ז, ויקרא, עמ' תרנז.

40 וכן הוא בשאילתות דרב אחאי, מהדורת י' מירסקי, דברים, שאילתא קצא (= אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 407): "איביליהו מי שפך למי".

ב. אצל ר"ח ההכרזה "תנא" קודמת להצעה ואילו בנוסח הרווח - מקדימה אותה ההכרזה "ת"ש דתניא", והדבר מובן שכן כיוון שאצל ר"ח הברייתא אינה משמשת תשובה לשאלה, אין מקום למונח "ת"ש".

ג. ר"ח אינו מביא את תחילת הברייתא "ושפך לו רבו", ולפיכך אין בדבריו של ר"ח משום תשובה לשאלה שמופיעה בנוסח הרווח.

נראה שהגרסה "איבעיא להו" היא הגרסה המקורית, וזאת מטעמים אחדים: ראשית, היא שנמצאת בשאלות וברוב כתבי היד וקטעי הגניזה;⁴¹ נוסף על כך, היא הקשה מבין הגרסאות שכן השאלה המוצגת בה תמוהה היא ומפירושו המשנה ברור לחלוטין שהאדון הוא ששופך את הקיתון על העבד.⁴² כפי הנראה בגלל קושי זה הושמטה השאלה בגרסת ר"ח.

בית, הנוסח מנומר: מצד אחד אין הוא מביא את השאלה אלא פותח ב"תנא" כפי שמופיע אצל ר"ח, אך מצד שני מובאת בו תחילת הברייתא "שופך לו רבו קיתון..." כגרסת הנוסח הרווח.

בית, נוסח השאלה הוא "מי שפך למי תנן", ניסוח השונה מהנוסח הרווח, וחסר בו טרמין השאלה ("איבעיא להו") וכמו-כן הברייתא בנוסח זה אינה פותחת ב"ת"ש" אלא

41 קיימברידג' T-S F1(1).14. קיימברידג' T-S NS 329.427.

42 שאלת הגמ' אינה מובנת, ראה שו"ת הרשב"א ח"א סי' נו: "ואמרנן בגמרא מי שפך למי. איני יודע לפרשה שהרי אין כאן מקום ספק שבידוע שאין העבד מגשים והשמים לא יתנו רביבים". רש"י מפרש: "פירושה דמתניתין מיבעיא לן שפיכת הקיתון מאי היא ישיבת הסוכה או ירידת הגשמים". פירוש רש"י קשה, שהרי ברישא לא מוזכר שלא קיים מצוות סוכה כראוי. הריטב"א מפרש: "וי"ל דדילמא ה"ק מותר לפנותה מן הדין, מיהו העושה כן דומה לעבד משמש לרבו, וכיון שרואה רבו אינו מסביר לו פנים שופך לו מיד קיתון, לומר איני רוצה לשמשך, ואילו כן היה ראוי שלא יפנה מיד משתסרח המקפה", וכן מפרש תלמיד הרמב"ן. גם מלשון המשנה נראה שהאדון הוא ששופך שהרי העבד מביא כוס ומעשה השפיכה הוא בקיתון וא"כ ודאי נעשה ע"י הרב. אך ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 421 שמכריע בנוסח המשנה שליתא "כוס" (הגרסה היא: "לעבד שבא למוזג לקוניו") וראה פוקס, סוכה, עמ' 71, ולפי זה לא מופיעים במשנה שני כלים שונים (כוס וקיתון), ולכן בעיית הבבלי מובנת יותר ואפשר שהעבד הביא קיתון והוא ששפך את תכולתו. אך עדיין אין בדברי אפשטיין כדי לבאר את הנמשל. נראה שאין בשאלה ממש וכל מטרתה למלא צרכים ספרותיים, וראה פרידמן, על דרך, עמ' 299: "בכמה מקומות מורגש, שהקדמת השאלה או הקושיה למימרת האמורה פעולה ספרותית היא בעיקר, וכדי לשוות למימרא מבוא, ואין כאן קושיא עניינית של ממש". וראה קולברטסון, מי שפך, עמ' 22-23 שמציין לכך שר"ח אינו מביא את השאלה. כמו כן, מציין שיש מפרשים שמסתפקים בפירוש המשנה, ולעומתם מפרשים שפותרים את המשנה וסוברים שהרב שפך על העבד. הערה אחרונה זו של קולברטסון תמוהה, שהרי לכ"ע למסקנת הגמרא היא שהרב הוא ששפך על העבד. המפרשים המסתפקים בפירוש המשנה לא עשו זאת אלא כדי לבאר את ספק הגמרא בשאלתה. וראה וולפיש, הסוכה, עמ' 78 הערה 3.

ב"תנא". עובדות אלו מלמדות שגם לפני מעתיק זה עמד נוסח שלא כלל את השאלה והוא השלימה.

כפי שכתבנו, הגרסה במדרש הגדול היא כגרסת הנוסח הרווח ורישומה ניכר גם בכתבי היד התימניים. לפי זה, נראה שהמסורת התימנית גרסה כנוסח הרווח, אבל בכתבי היד התימניים ערבבו את נוסח ר"ח המשני בנוסח זה וכך נוצר הנוסח המנומר. אין ללמוד מכאן על קשרי העתקה בין העדים: אפשר שִׁת₂ הוסיף את השאלה מהמסורת התימנית שבמדרש הגדול ואפשר גם שִׁת₁ מחק אותה על פי הנוסח המובא אצל ר"ח.

8. לה ע"ב שורה 3-5

מוסאד	לנ	ת ₂	ת ₁ , ת ₄
עיסה של מעשר שני פטורה מן החלה דברי רבי מאיר וחכמים אומ' חייבת בחלה	עיסה של מעשר שני לדברי ר' מאיר פטורה מן החלה לדברי חכמי' חייבת בחלה	עיסה שלמעשר שני פטורה מן החלה דר"מ וחכמ' מחייבין	עיסה שלמעשר שני פטורה מן החלה דברי ר"מ וחכמים אומ' ומחייבין

לגרסת הנוסח הרווח דברי ר"מ ודברי חכמים נאמרים בסגנון אחד. לגרסת ת₂ דברי ר"מ ודברי חכמים נאמרים בסגנונות הנבדלים זה מזה. דברי חכמים בגרסת ת₁, ת₄ מציגים גרסת כלאיים של שתי הגרסאות הנ"ל.⁴³ מכל מקום, ניתן לתקנה בנקל, ואף אם נניח שלפני סופר ת₂ עמדה גרסת "אומרים חייבת" אפשר שתיקן ל"מחייבין" על-פי נוסח הסוגיא בסנהדרין קיב ע"ב.

9. מ ע"א שורה 26

בנוסח הרווח וב-ת₁ "ולא למשרה ולא לכבוסה". ב-ת₂, ת₄ "ולא למשרה ולכבוסה".

10. מה ע"ב שורה 23

43 ראה כהנא, אקדמות, עמ' 391 שדן בגרסת "מחייבין" מול "אומרים חייבת" (גרסת ת₁, ת₄) היא קונפלאציה של גרסאות אלו). כהנא נוטה לומר שגרסת "אומרים חייבת" היא משנית והותאמה הסיפא לרישא אם מחמת האחידות הסגנונית ואם בהשראת דברי רב אסי (לה ע"א). וראה שם בהערה 16 ראהי לכך שגרסה זו בהשפעת רב אסי מהסוגיא בסנהדרין שבה לא מובאים דברי רב אסי ושם אחוזים רוב כתבי היד בגרסה "מחייבין" בניגוד לסוגיא בפסחים ובסוכה. יש להעיר, שהשפעת דברי ר' אסי ניכרת בעיקר בגרסת לנ שגורסים ממש כלשונו.

ב־ת₂ נוסף "ואם אחד אני הוא". מכל מקום, יש לאגדה מקבילה בסנהדרין צו ע"ב ולכן אפשר ש־ת₁ הועתק מ־ת₂ ותוקן על־פי המקבילה.

מסקנות: כפי שכתבנו, אפשר לראות בנוסחים שמציגים העדים התימניים מסורת נוסח אחת. ההבדלים בין העדים מזעריים והנוסחים כמעט זהים לחלוטין. כמו־כן מצאנו בשתי גרסאות משניות שמשותפות רק לכתבי היד התימניים, נתון שיש בו כדי לעורר את הטענה שיש ביניהם קשרי העתקה. אמנם ישנם עשרה מקומות שבהם יש חילופים בין העדים התימניים השונים,⁴⁴ אך אין בהם כדי לערער את הטענה שיש ביניהם קשרי ההעתקה. האם ניתן להסיק מחילופים אלו על הקשרים בין כתבי היד התימניים?

לדוגמה 1 ולדוגמה 5 מקבילות במקורות התנאיים, ולכן אפילו נניח שהנוסח המשני הוא שעמד לפני המעתיקים, הרי יכלו לתקנו על־פי המקורות התנאיים שלפניהם.

לדוגמה 6 יש מקבילה בבבא בתרא קלד ע"א ולדוגמה 10 יש מקבילה בסנהדרין צו ע"ב, ולכן אף אם נניח שהנוסח המשני הוא שעמד לפני המעתיקים, הרי יכלו לתקנו על־פי המקבילות.

בדוגמה 4 שני העדים אינם גורסים כנוסח הרווח ואין להכריע מכאן שאחד מהם אינו אב לחברו שהרי אפשר שהוסיפו תיבת "נהרדעא" ואפשר שמחקה.

בדוגמה 7 נוסח כתבי היד התימניים מושפע מנוסח ר"ח המשני. ולכן אפשר ש־ת₂ הוסיף את השאלה שהוסיף מהמסורת התימנית שבמדרש הגדול ואפשר ש־ת₁ מחקה על פי ר"ח.

בדוגמה 8 גרסת ת₁ היא אמנם גרסת כלאיים, אך אפשר לתקנה בנקל, ואף אם היא הגרסה שעמדה לפני סופר ת₂ אפשר שהוא תיקן ל"מחייבין" על פי נוסח המקבילה שבסנהדרין.

בדוגמה 9 החילוף קל ביותר ואין בו כדי להכריע.

לעומת זאת, יש שתי דוגמאות שמהן עולה בבירור ש־ת₂ לא הועתק מ־ת₁; בדוגמה 2, ת₂ גורס כנוסח הרווח ואילו ת₁ נוקט את השם הכללי יותר ('עירובין'). אפשר אמנם ש־ת₁ הועתק מ־ת₂ וסופרו שכלל את הניסוח, אך הכיוון ההפוך מנוע, וברור ש־ת₂ לא הועתק מ־ת₁.

44 דוגמה נוספת בכד ע"א שורה 10 שם ת₁ גורס "קושיא" ואילו ת₂ גורס "סיפא". אך המתבונן היטב ב־ת₂ יראה שגורס "קושיא" ותוקן ל"סיפא" על־פי הדפוס (ראה בנספח למאמר).

בדוגמה 3 מדובר בחילוף קדום שנמצא כבר אצל הגאונים. קשה להניח שסופר ת₂ הוסיף מדעתו ולכן לא נראה ש־ת₂ הועתק מ־ת₁. עם זאת, אפשר ש־ת₁ הועתק מ־ת₂ וספרו דילג מחמת הדומות או שהגיה על פי הנוסח המובא אצל ר"ח.

ב. מובאות ממקורות תנאיים

הבבלי מלא מובאות הלקוחות ממקורות תנאיים: משניות, ברייתות ומדרשי הלכה. הנוסח שבבבלי לא תמיד זהה לנוסח המופיע בקובץ התנאי הארצישראלי שממנו המובאה לקוחה (על פי ההצהרה), ואפשר לראות בו נוסח המייצג מסורת בבליית חלופית. לעתים השינוי נעשה במכוון בשל הבאת המקור שלא בשלמותו והרצון שלא לפגום בהבנת כוונתו.⁴⁵ בענף התימני נראה שפעמים לא מעטות המקור התנאי מובא בנוסחו שבקובץ התנאי הארץ ישראלי ולא בנוסח הרגיל בבבלי.⁴⁶ גם תופעה זו משותפת אצל העדים התימניים. להלן נציג דוגמות מספר לתופעה זו.

יש מקום אחד שבו בנוסח הרווח הוסיפו על המשנה תוספת שהכרחית לסוגיא, ואילו בענף התימני לא הוסיפוה:

מה ע"א שורה 31

הגמ' מביאה ברייתא שלפיה גובה הערבות היה אחת עשרה אמה כדי שיהו גוחות על המזבח. מרימר בשם מר זוטרא לומד מכאן שהיו מניחים את הערבות על היסוד ולא על הקרקע, שהרי המזבח גובהו תשע אמות וכן היו בו שתי כניסות של אמה, ומכיוון שצריך שהערבות תהיינה גבוהות בשתי אמות מהמזבח (הערבות היו גוחות) על כורחנו שהיו מונחות על היסוד. הגמ' מביאה את תיאור המזבח מן המשנה במסכת מידות:⁴⁷ "עלה אמה וכנס אמה זהו יסוד עלה חמש וכנס אמה זהו סובב" ומוסיפה בנוסח הרווח "עלה שלש זהו מקום הקרנות".⁴⁸ ב־ת₁, ת₂ ליתא "עלה שלוש זהו מקום הקרנות" כמו גם

45 ראה ביד מלאכי סעיף צח: "שדרך בעלי הגמרא לקצר בלשון הברייתות בהרבה מקומות ולשנות בלשון, ובלבד שתהא הברייתא קיימת, ואף במשניות מצינו כן", והוא מביא דוגמות מתוספות בבבלי, בכורות כו ע"ב וזבחים כד ע"ב. וראה אפשטיין, מבוא, עמ' 782.

46 תופעה זו נמצאת גם אצל ר"ח ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1275; זוסמן, משנה, עמ' 233 הערה 78. תופעה דומה קיימת בנוסח הפסוקים המצוטטים בבבלי ראה רוזנטל, נוסח במקרא, עמ' 402-403: "נצפה לפחות לכך שכתבי יד מזרחיים (ובעיקר תימניים) יתאימו את הכתוב המצוטט במדרש, לנוסח המקרא השגור בפייהם, על פי הספרים המדויקים שבידיהם, ממש כהוראתו של רב האי גאון". אך ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 327 הערה 160.

47 משנה, מידות ג, א.

48 משפט זה מרובה בחילופי גרסה אך אין זה מענייננו כאן, ראה שושטרי, סוכה, עמ' 346-347.

במשנה. בסוגייתנו משפט זה הכרחי בשל הצורך להוכיח שהמזבח גובהו תשע אמות ונראה ש־ת₁,ת₂ הוגהו על־פי נוסח המשנה.

פעמים שכתבי היד התימניים ציטטו את המקור בשלמותו, ואילו בנוסח הרווח מופיעים רק החלקים הרלוונטיים לסוגיא:

1. יז ע"ב שורה 13

הסוגיא עוסקת בצירוף סכך פסול ואוויר הפוסל את הסוכה. הגמ' מוכיחה שגם במקרים שבהם השיעורים שונים, הרי הם מצטרפים זה לזה, והיא מבססת את קביעתה על המשנה במסכת כלים⁴⁹ שפוסקת ששק ובגד מצטרפים. בנוסח הרווח המשנה מובאת בלשון זה: "הבגד שלשה על שלשה השק ארבעה על ארבעה...", ולעומת זאת ב־ת₁,ת₂ ובר"ח היא מובאת בלשון זה: "הבגד מטמא שלשה על שלשה למדרס שלש על שלש לטמא המת...."

במשנה עצמה הנוסח הוא: "הבגד מטמא משום שלשה על שלשה למדרס ומשום שלש על שלש לטמא מת...". עולה מכאן ש־ת₁,ת₂ מביאים את המשנה בשלמותה ולא רק את החלק ששייך לדיון המתנהל בסוגיא.⁵⁰

2. מב ע"א שורה 34

הגמ' מביאה ברייתא שמפרטת את זמן חיוב הקטן במצוות. ר"ח הוסיף: "כיצד בודקין אותו מטבילין אותו ומוסרין לו חולין לשם תרומה ורואין". ב־ת₁,ת₂,ת₄ נוסף: "כיצד בודקין אותו מטבילין אותו ומוסרין לו חולין לשם תרומה; יודע לשמור ידיו אוכלין על גב גופיו טהרות" (ב־ת₄ עד "יודע לשמור ידיו" וגו'), תוספת היתה לנוסח שבתוספתא.⁵¹

פעמים שבנוסח הרווח מצטרפות למקור התנאי הבהרות, ואילו בענף התימני ליתא וגורס כנוסח המשנה:

1. כא ע"א שורה 6-14

הגמ' מביאה את משנת פרה פ"ג מ"ב:

49 משנה, כלים כז, ב.

50 אצל ר"ח תוספת זו חשובה לסוגיא. ר"ח מפרש שהשאלה נסבה על רבה שסובר שאין צירוף בשתי מידות שונות ועל כך מקשים מצירוף בגד ושק לטמא מת שהבגד באצבעות והשק בטפחים ואכמ"ל.

51 תוספתא, טהרות פג, י; חגיגה א, ב.

הענף התימני	הנוסח הרווח
חצירות היו בירושלים ובנויות על גבי הסלע ותחתיהן חלול מפני קבר התהום ומביאין נשים עוברות ויולדות שם ומגדלות בניהן ומביאין שוורים ועל גביהן דלתות ותינוקות יושבין על גביהן וכוסות שלאבן בידיהם הגיעו לשילוח ירדו ומלאום ועלו וישבו על גביהן ר' יוסי אומ' במקומו היה יושב וממלא מפני קבר התהום	חצירות היו בירושלם בנויות על גבי הסלע ותחתיהן חלול מפני קבר התהום ומביאין נשים עוברות ויולדות שם ומגדלות בניהן לפרה ומביאין שוורים ועל גביהן דלתות ותינוקות יושבין על גביהן וכוסות של אבן בידיהם הגיעו לשילוח ירדו ומלאום עלו וישבו במקומן ר' יוסי אומ' במקומו היה משלשל וממלא מפני קבר התהום

להלן החילופים העיקריים:

כא ע"א שורה 9: בנוסח הרווח ובין השיטין של ו, רא"ה, ריטב"א ור' אליקים⁵² מצוין "לפרה"; ב"ו, ת₁, ת₂, ובמאירי המטרה אינה מצוינת; בעדי הנוסח של המשנה (קאופמן, לו, פרמה 138, פרמה 497, פריז וקטע גניזה⁵³) הגרסה היא "ומגדלות שם את בניהם"; בדפוס נפולי רנ"ב הגרסה היא "ומגדלות את בניהן";⁵⁴ בעדי הנוסח של המשנה ליתא "לפרה"; ו, ת₁, ת₂, והמאירי משמרים את הגרסה המקורית של המשנה שלא צוין בה "לפרה"; בעדי הנוסח של הבבלי נוספה תיבת "לפרה" לצורך הבהרת הנושא הנידון,⁵⁵ מה שאין כן במשנה שמופיעה ממילא במסכת פרה ואין צורך בהוספה.

52 פירוש ר' אליקים למסכת יומא, מהדורת ד' גנחובסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 55.

53 א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' רט.

54 הרמב"ם הלכות פרה אדומה פ"ב ה"ז כותב: "ויולדות שם ומגדלות שם את בניהן".

55 מצב עדי הנוסח לזבחים קיג ע"א הוא:

וטיקו 121	ויולדות	שם	ומגדלין	שם	בניהם
מינכן 95	ויולדות	שם	ומגדלו'	שם	בניהן
פריז	ויולדות		ומגדלין	שם	בניהם
קולומביה	יולדות	שם	ומגדלות	שם	בניהן
ונציה	היולדות		ומגדלות	שם	בניהם

זבחים רוב העדים לא גורסים "לפרה", אם כי גם שם יש צורך בהבהרת הנושא.

כא ע"א שורה 13: מצב עדי הנוסח: מאד-להם; ונ, ק"ג⁵⁶: במקומן; ל: להן במקומן; ס: במקומם; ת₁, ת₂, רא"ה: על גביהן.

כל עדי הנוסח של המשנה גורסים "על גביהן"⁵⁷. ת₁, ת₂ והרא"ה משמרים את גרסת המשנה המקורית "על גביהן". בכתבי היד האחרים אפשר שהגרסה שונתה כדי שלא יטעו לחשוב שישבו על גבי השוורים ולא על הדלתות.⁵⁸

כא ע"א שורה 14: מצב עדי הנוסח: - מסד, גאון⁵⁹ - "משלשל", ולג, תוספות רבינו פרץ - "יושב ומשלשל"; א - "משלשלן". "יושב": ת₁, ת₂; "יושב"; ק"ג⁶⁰; "יושב משלשל" רא"ה - "יושבין ומשלשלין"; ריטב"א - "משלשל בחבל וממלא".

בכל עדי הנוסח של המשנה (קאופמן, לו, פרמה 138, פרמה 497, פריז, קטע גניזה,⁶¹ נפולי רנ"ב) הגרסה היא "משלשל"; ב-ולג, ק"ג, רא"ה ותור"פ נוסף הפועל "יושב" כדי להבהיר שמקומו הוא על השוורים. דווקא. כתבי היד התימניים אינם גורסים בנוסח המשנה המקורי ואף לא השאירו את הפועל "משלשל", ואין כאן סיבה לטעות סופר.

כא ע"א שורה 14: הגאון⁶² ות₁, ת₂ אינם גורסים "מפני קבר התהום" וכן ליתא בנוסח המשנה. בנוסח הרווח נוסף הצירוף "מפני קבר התהום" להבהרת טעמו של ר' יוסי.⁶³

56 קיימברידג' T-S F2(2),70.

57 מצב עדי הנוסח לזבחים קיג ע"א הוא שבכל העדים הגרסה "במקומן" ורק בכתב יד קולומביה שמוצאו מתימן "על גביהן". וראה בדק"ס עמ' 60 אות כ: "וישבו במקומן הוא גם בזבחים".

58 סיוע לביאור זה ניתן למצוא מיכא ע"ב שורה 6 שם גם בנוסח הרווח גורסים "על גביהן". שם מדובר לדעת ר' יהודה שסובר שיושבים על השוורים, ולכן אין ניסוח זה מטעה.

59 תשובות הגאונים אסף, תש"ב, עמ' 140.

60 קיימברידג' T-S F2(2),70.

61 א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' רט.

62 תשובות הגאונים אסף, תש"ב, עמ' 140.

63 ה"מלאכת שלמה" על המשנה במסכת פרה טוען שתוספות אינם גורסים זאת. הוכחתו היא מתוספות ד"ה "ירדו" שחולקים על רש"י בביאור טעמם של רבנן וסוברים שהתינוקות יורדים למלא, הוא לא משום שצריך למלא ביד ולא ע"י שלשול, אלא כי לא חוששים לקבר התהום. תוספות הקשו לרש"י מכך שבכל סתם המשנה מוכח שהיו הולכים מצוידים בחבל כדי למלא. תוספות לא הקשו על רש"י מדברי ר' יוסי שמפרש טעמו משום קבר התהום, על אף שמדברים אלו ניתן להוכיח שמחלוקתם נסבה על האפשרות של חשש, ומשום כך טוען ה"מלאכת שלמה" שתוספות לא גרסו זאת. אך הוכחה זו קשה, שהרי רש"י בעצמו גורס "מפני קבר התהום", וה"מלאכת שלמה" כבר הקשה על רש"י כיצד יפרש זאת, ואם כן אף שתוספות גרסו זאת, אפשר שלא ראו בכך שאלה כפי שגם לרש"י לא הפריעה גרסה זו. וראה בתוספות רבינו פרץ ובריטב"א שגורסים זאת ומביאים את פירוש רש"י ומקשים עליו כתוספות ולא מהגרסה. ולרש"י אפשר לבאר

פעמים שהבבלי מצטט קטע מתוך מקור תנאי וכדי לוודא שיובן הוא מוסיף לו הסבר. בענף התימני ההסבר אינו מובא:

2. כ"ע"ב שורה 41-42

הגמ' פותחת את הסוגיא בהבאת קטע⁶⁴ ממשנה ממסכת אהלות⁶⁵ שעוסק באוהל שאינו עשוי בידי אדם. בתחילת המשנה מובא הכלל שטפח על טפח ברום טפח מביא את הטומאה וחוצץ בפני הטומאה. לאחר הבאת הכלל, המשנה עוסקת בדיני ביב לעניין חציצה מפני הטומאה, ובסופה היא עוסקת באוהל שאינו עשוי בידי אדם:

טפח על טפח ברום טפח מרובע מביא את הטומאה וחוצץ מפני הטומאה כיצד ביב שהוא קמור תחת הבית יש בו פותח טפח ואין ביציאתו פותח טפח טומאה בתוכו הבית טהור טומאה בבית מה שבתוכו טהור יש בו פותח טפח ואין ביציאתו פותח טפח טומאה בתוכו הבית טמא אין בו פותח טפח ואין ביציאתו פותח טפח טומאה בתוכו הבית טמא טומאה בבית מה שבתוכו טמא אחד שחרוהו מים או שרצים או שאכלתו מלחת וכן מרבג שלאבנים וכן צבר שלקורות ר' יהודה או' כל שאינו בידי אדם אינו אוהל ומודה בשקפים ובסלעים.

הבבלי מצטט מ"אחד שחרוהו..." בנוסח הרווח של הבבלי מופיע הדין במקרים אלו בגרסאות שונות (מאהיל/מאהיל על הטומאה/מביאין את הטומאה/חשוב אהל). ב-

גרסה זו, שר' יוסי לשיטתו שאע"פ שסובר שטומאה טמונה אינה בוקעת ועולה מודה בקבר (כך סוברים תוספות עירובין ע"ט ע"א ד"ה "הרי"), ולכן היה צריך להדגיש כאן "מפני קבר התהום" לא כנגד רבנן אלא לשיטתו. וראה במאירי שמפרש: "ולא שישלשלו החבל וימלאו, שצריכים הם למלאת בה ואין לחוש שם מפני קבר התהום, שאין דרך לקבור בנהרות". המאירי צירף לשיטת רש"י את הטעם של תוספות, ונראה שמחד גיסא אף אם אין חשש אין למלא בידיים, אם היה חשש מפני קבר התהום לא היו ממלאים, ומאידך גיסא אף אם אין חשש אין למלא בידיים, אם מותר לשלשל. ולפי זה מובנת הגרסה לרש"י שהרי גם לר' יוסי צריך למלא בידיים, וכאן משלשל וממלא משום שיש חשש מפני קבר התהום. ואע"פ שלר' יוסי ממלאים שלא כהלכה, ראה בערוך לנר שההזאה על הכוהן השורף אינה אלא משום מעלה (כך מבאר לרמב"ם שסובר שצריך גדול למילוי), וכן סובר הרא"ה שדווקא בטהרת הכוהן מפני שהיו מקילין בה בצד אחר. אך ראה בריטב"א שסובר שהשימור לא נעשה בכוהן השורף ואכמ"ל.

64 כך הוא בכל עדי הנוסח של המשנה, פרט לכתב יד מינכן 95 למשנת אהלות שכאן מתחילה משנה חדשה.

65 משנה, אהלות ג, ט.

ו,תנ,תג ובר"ח ליתא. מצב עדי הנוסח למשנה הוא: בכתבי יד קאופמן, לו, פרמה 497, פריז ובדפוס ראשון (נפולי רנ"ב) גרסת ליתא ובכ"י פרמה 138 הגרסה היא "טמא".⁶⁶

מעדי הנוסח של המשנה נראה שהגרסה המקורית של המשנה היא ליתא כיו,תנ,תג ור"ח;⁶⁷ בנוסח הבבלי שצוטט בו חלק מהמשנה בלבד, נוצר קושי בדעת רבנן, כיוון שבקטע שצוטט המקרים אמנם מצוינים אך הדין חסר. כדי להתגבר על הקושי שנוצר היה צורך בתוספות שיבהירו את כוונת המשנה (במשנה הדין מובא ברישא). ר"ח מביא את הרישא של המשנה "טפח על רום טפח מרובע מביא את הטומאה". לאור העובדה שאין הוא גורס את הדין שבסיפא "מאהיל על הטומאה", נראה שהתוספת שהוסיף אינה גרסתו בגמ' אלא ביאור הדין.

חילוף נוסף נמצא בראשית המובאה: בנוסח הרווח הגרסה היא "אחד חור". מצב עדי הנוסח של המשנה הוא: בכתבי יד קאופמן, לו, פרמה 138 ופרמה 497 ליתא תיבת "חור", והיא מופיעה רק בכ"י פריז, בגיליון פרמה 138 ובדפוסים.⁶⁸ בעדי הנוסח של הבבלי המצב שונה: המילה "חור" מופיעה בכל העדים⁶⁹ למעט ת, ור"ח.⁷⁰

מעדי הנוסח של המשנה נראה שבנוסח המקורי של המשנה לא הופיעה המילה "חור".⁷¹ גרסת ת, ור"ח מתאימה לגרסת המשנה, שלפיה הקטע מתפרש כהמשך קודמו, הוא מוסב על ביב ועוסק בדיני חציצה. נראה שכיוון שהבבלי ציטט רק חלק מהמשנה

66 מהמילה "שלקורות" עד סוף המשנה הכתב הוא שונה, ונראה כתוספת על כתב היד. לגרסאות המשנה ראה גולדברג, אהלות, עמ' 32.

67 בתשובת הגאון (תג"א, תש"ב, עמ' 139) הדין מחוק, אך לפי השחזור של אסף נראה שלא מופיע הדין "מאהיל על הטומאה".

68 לרשימה המלאה ראה גולדברג, אהלות, עמ' 32.

69 רא"ה וריטב"א. ובשאר הראשונים אין התייחסות לקטע זה.

70 בדפוס וילנא הוסיפו בר"ח את המילה "חור" בסוגריים מרובעים.

71 וראה גולדברג, אהלות, עמ' 32 שמסיק שזהו הנוסח המקורי. ובכתב יד מינכן 95 (למשנה באהלות) חסרה המילה "אחד" ומתחילה משנה חדשה "חור...". גולדברג מבאר את סיבת השגיאה שהסמיכות של האל"ף בסוף המילה הקודמת והדמיון בין דל"ת ורי"ש השפיעו על הפיכת המילה "אחד" למילה "חור". למרות דבריו של גולדברג נראה יותר שהמילה "חור" חדרה בהשפעת הבבלי. המילה "חור" נמצאת בעדי הנוסח של הבבלי והסבירות שחדרה בהשפעתם גבוהה מהאפשרות שמקורה בטעות גרפית. בבבלי המילה "חור" ודאי מקורית שהרי קשה להניח שטעות גרפית השפיעה על נוסח הבבלי בצורה רחבה כל-כך, ובמיוחד שהצורך בתוספת בבבלי הוא מובן לאור הציטוט החלקי של המשנה. כמו כן, בבבלי נשארה המילה "אחד", ואם כן קשה לומר שנשתבשה ונשארה כאחד. ולגבי כ"מ (למשנה אהלות) אפשר שנוסחים מפותחים יותר של הבבלי שגרסו כריטב"א (ראה להלן הערה 72) השפיעו על נוסח המשנה (יש לציין, שלגרסת כתב יד מינכן 95 זאת משנה בפנ"ע והיה מחויב להוסיף את הדין "מאהיל על הטומאה" ולא יכל לסמוך על הדין שמובא ברישא, אך לא השלים את הפיתוח ולא הוסיף זאת).

הוא נזקק לתוספת שתבהיר מהו המקרה העולה לדיון.⁷² הוספת המילה "חור" אפשרה לראשונים לפרש את הקטע כעוסק בהבאת הטומאה.⁷³ בסופו של התהליך חדר נוסח המשנה שבבבלי לחלק מעדי הנוסח של המשנה.

מסקנות: כתבי היד התימניים מציגים במקומות רבים נוסח קרוב לנוסח המקורות התנאיים שבקבצים המקוריים. אפיון ייחודי זה נמצא בכל כתבי היד התימניים ויש בו כדי לעורר את החשד שיש ביניהם קשרי העתקה. בדוגמה האחרונה נמצא חילוף בין כתבי היד התימניים: ת₁ גורס כנוסח המשנה וליתא "חור", ואילו ת₂ גורס "חור" כנוסח הרווח בבבלי. מהחילוף מסתבר ש-ת₂ לא הועתק מ-ת₁ שהרי אין זה סביר שיוסיף מדעתו תיבת "חור", אך לעומת זאת, אפשר ש-ת₁ הועתק מ-ת₂ ומחק את תיבת "חור" על-פי מסורת נוסח המשנה.

ג. פירושים שחדרו לגוף הטקסט

תופעה ידועה בכתבי יד היא שלשונות פירוש חדרו לגוף הטקסט.⁷⁴ בכתבי היד התימניים נמצאים כמה לשונות כאלה בעיקר מר"ח, וניכר שנוספו בזמן מאוחר מספרי

72 והעדיפו את המילה "חור" ולא את המילה "ביב" כיוון שהמילה "ביב" לא תהיה מובנת במנותק מהרישא, והשתמשו במילה "חור" שתובן גם במנותק מהרישא. וראה בריטב"א שגורס "תנן התם חור שחררוהו מים..." כגרסת כ"מ (למשנה באהלות). נראה שהמילה "אחד" מחברת את הקטע הנ"ל לרישא, גרסת הריטב"א מפותחת עוד יותר וניתקה חיבור זה ע"י השמטת המילה "אחד".

ניתוק זה נעשה כדי להתגבר על הציטוט החלקי של המשנה, ואין זה נוסח המשנה שהיה לפניו. רש"י מפרש שקטע זה עוסק בהבאת הטומאה ומדובר כאן בחור שנעשה בשפה גבוהה על הנהר ולא בכיב. תוספות ד"ה "תנן" מפרשים שקטע זה הוא המשך הקטע הדין בכיב שהוא קמור תחת הבית, ולפירושם דין זה נאמר לעניין חציצה בפני הטומאה. הרמב"ם בפירוש המשניות מפרש זאת לעניין הבאת הטומאה (וגורס "חור"), וכן רע"ב מפרש כרש"י שמדובר בהבאת הטומאה. ובתו"ט מקשה על רע"ב אם כן מדוע לא סיימה המשנה שמביאים את הטומאה, ועוד מקשה מדוע מפרש את ה"כיצד" במשנה לעניין חציצה שהרי מתאים לשניהם. והתו"ט מביא שהר"ש מפרש "כיצד" לעניין חציצה ורע"ב ערבב את פירוש הר"ש והרמב"ם ולא דייק. וראה עוד ב"מלאכת שלמה" שדן בדעות הר"ש והרמב"ם וכן עיין בפנ"י וב"משנה אחרונה" שדנים בעניין זה בהקשר להמשך סוגייתנו.

74 ראה סתו, על מוקדם, עמ' 146 שמתייחס לתופעה זו ולמשמעותה: "לעתים שילבו המעתיקים לשון פירוש בהעתקתם, אם בגיליון ואם בגוף הטקסט בתוספת המונח פי. אין זה מלמד, בשום אופן, על מנהגם לשנות ולעבד את הטקסט על פי פירוש רבנו חננאל. תופעה זו של שילוב לשונות פירוש תחת הכותרת פי ולעתים גם בלעדיה, מוכרת בכתבי יד רבים ובהם עתיקים וטובים".

הפירושים או מפירושים שהועתקו בגיליון.⁷⁵ לשונות פירוש אלה נמצאים בכל כתבי היד התימניים:

1. כב ע"א שורה 33

המשנה⁷⁶ מכשירה סוכה מדובללת. שמואל מפרש שמדובר בסוכה שהסכך שלה אינו מונח עליה באופן שווה ("קנה עולה וקנה יורד"), ואב"י מצמצם את הדין העולה מדברי שמואל למקרה שבו אין בין הקנים רווח של ג' טפחים. רבא סובר שגם כאשר יש בין הקנים רווח של ג' טפחים, אם הקורה העליונה רחבה טפח רואים אותה כאילו נתונה בין התחתונות ואומרים "חבוט רמי", ומוכיח דבריו מברייתא באהלות. רב אשי מקשה עליו מברייתא בעירובין שממנה עולה שגם בפחות מטפח אומרים "חבוט רמי". ב"ת⁷⁷, נוספו בשאלת רב אשי שתי מילים: "וכל היכא דאין בגגן טפח במילי אחרניאתא לא אמרינן חבוט רמי" (וב"ת⁷⁸ מחקו זאת). מטרת התוספת - לבאר כיצד רב אשי מקשה שהרי בברייתא מובא שצריך טפח. פירוש זה נמצא בדברי ר"ח: "איני דבמילי אחרנייתא זולתי הטומאה כל היכא דליכא טפח לא אמרינן חבוט רמי". וברא"ה כותב: "וכי לית בגגן טפח במילי אחרניי לא אמרינן חבוט רמי".⁷⁷ נראה שהגרסה הכוללת את התוספת אינה גרסת ר"ח והרא"ה בתלמוד אלא תוספת פירוש.

2. כד ע"ב שורה 5

ר' יוסי הגלילי סובר שאין כותבים גְטִי נשים על גבי דבר שיש בו רוח חיים. הגמ' מבארת לר"י הגלילי שהמילה "וכתב" מרבה כל דבר. ב"ת⁷⁹, בביאור דעת ר"י הגלילי, הוסיפו מילה: "וכתב לה אחרניא מכל מקום" (ב"ת⁸⁰ נמחקה המילה בקו). נראה שב"ת⁸¹, כדי להתגבר על קושי בסוגיא, הוסיפו לה לשון פירוש. הרא"ה כותב: "קשיא, והא אמרינן כלל ופרט אין בכלל אלא מה שבפרט, ספר לבד. איכא למימר דהא איכא נמי כלל אחרניא ונתן בידה, וכלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט כספר...".⁷⁸

3. לג ע"א שורה 12

75 ראה עמית, התימניים, עמ' נב-נו שעמד על תופעה זו בכתבי היד התימניים למסכת פסחים.

76 משנה סוכה ב, ב.

77 הריטב"א מבאר: "פירוש רב אשי לא בא לחלוק בדין אהל טומאה, שהרי משנה מפורשת היא כדרכא. אלא הכי פריך דלא ילפינן מאהל טומאה לסוכה ולמילי אחרניא, דהא גבי קורת מבוי אשכחן דאמרינן חבוט רמי אע"ג דלית בה טפח, אלמא לא גמרינן מטומאה למילי אחרניא" (יש לציין שהריטב"א כותב "שהרי משנה מפורשת", אך במשנה אין זה מפורש אלא בברייתא).

78 ראה שושטרי, הישן, עמ' 124 ובהערה 3.

ר' ירמיה מעלה בעיה: "בעי ר' ירמיה נקטם ראשו מערב יום טוב ועלתה בו תמרה ביום טוב מהו יש דחוי אצל מצוות או לא". ב"ת₁, ת₂, ת₄ מופיעה תוספת: "מאי קא מיבעיא ליה או יש דחוי אצל מצוות או אין דחוי אצל מצוות". התוספת מבהירה שהשאלה "יש דחוי אצל מצוות..." אינה מדברי ר' ירמיה אלא היא פרשנות של הגמרא.

ר"ח כותב: "ואמרינן מאי קא מיבעיא ליה יש דחוי אצל מצות או לא...". נראה שהתוספת ב"ת₁, ת₂, ת₄ חדרה מפירושו של ר"ח.⁷⁹

4. מו ע"א שורה 9

הסוגיא מביאה בשם ר' יוחנן שלוש דעות בעניין מספר הימים שיש לברך בהם על לולב וסוכה (יום אחד, כל שבעה). הגמ' מקשה מברייתא שממנה עולה שעל לולב מברכים כל שבעה ועל סוכה מברכים רק ביום הראשון. ב"ת₁, ת₂, ת₄ נוסף "לר' יוחנן קשיא לולב אלולב". נראה שלשון הפירוש מבוסס על דברי ר"ח שכותב: "ומותבין עלה דר' יוחנן".⁸⁰

5. מה ע"א שורה 1

הגמ' מביאה ברייתא ששמיני רגל בפני עצמו לעניין פז"ר קש"ב. מתוך הסימן התלמודי המובע בראשי התיבות, האות רי"ש מייצגת משמעות של "רגל בפני עצמו". ב"ת₁, ת₂, ת₄ הוסיפו "רגל בפני עצמו לענין אנינות". הלשון "רגל בפני עצמו" מתפרש כהגדרה כללית של יום השמיני, אך בברייתת פז"ר קש"ב הוא מופיע כפרט במסגרת ייחודו של היום. לשון זה עורר קושי אצל הראשונים, וניתנו לו פירושים אחדים.⁸¹

79 צורה זו (מאי קא מיבעיא ליה) מזדמנת במקומות נוספים בבבלי ראה לדוגמה: יומא נ ע"ב ("מאי קא מיבעיא ליה אי בתר מקדיש אזלינן אי בתר מתכפר אזלינן"), זבחים כד ע"א ("מאי קא מיבעיא ליה כי קדיש דוד - רצפה עליונה קדיש או דילמא עד לארעית דתהומא קדיש"), חולין קג ע"ב ("מאי קא מיבעיא ליה אי הוי עיכול אי לא הוי עיכול"). בכל המקומות הללו היא משמשת כפתיחה להבאת אפשרות שנדחת ולא כפתיחה להבהרת הבעיה, ולכן נראה יותר שזהו פירושו של ר"ח ולא הגרסה בתלמודו של ר"ח.

80 יש להעיר שפירוש זה אינו מדויק שהרי השאלה מלולב אינה לר' יוחנן אלא לרבב"ח ורב דימי בשיטת ר' יוחנן, ואילו לרבין בשם ר' יוחנן השאלה היא רק מסוכה.

81 ראה הנשקה, שמחת הרגל, עמ' 173; אוצר מפרשי התלמוד, עמ' תשלט-תשמג. לא מצאתי בפירושי הראשונים שפירושו זאת לענין אנינות ופירוש זה אינו מובן. ר"ח והרי"ף מפרשים זאת לענין אבלות וראה ביאורו בריטב"א. ייתכן שתיבת "אנינות" מקורה בטעות גרפית מ"אבילות". וראה הנשקה, שמחת הרגל, עמ' 182 הערות 81, 87.

6. מה ע"ב שורה 32

הגמ' מביאה משנה (זבחים ו, ב-ג) שמונה שלושה דברים שבגינם עולים למזבח דרך שמאל: ניסוך המים, ניסוך היין ועולת העוף. ב"ת¹, ת² נוסף הטעם "ניסוך המים וניסוך היין שלא יתעשנו ועולת העוף שלא תמות בעשן". תוספת זו מופיעה במסכת זבחים שבבבלי⁸², בדברי ר"ח ובפירוש רש"י לסוגיא. רש"י מציין שהטעם המובא לקוח מהסוגיא בזבחים. האם אצל ר"ח ובכתבי היד התימניים התוספת היא פירוש או שהיא חלק מן הנוסח? בגמ' בזבחים הטעם מופיע בשם ר' יוחנן ואילו אצל ר"ח ובכתבי היד התימניים נמצא בסתם, ולכן מסתבר שלא נכלל בנוסח שעמד לפניהם, אלא הוא פירוש שנוסף.

7. נד ע"ב שורה 17

ב"ת¹, ת² ובגיליון של קטע גניזה⁸³ נוסף ביאור לסיבה שבמקרה הנדון אין מ"ח תקיעות "זמנין דמיקלע יום טוב ראשון בערב השבת ולא משכחת לה דאין תוקעין למילוי המים ביום טוב". ביאור זה נוסף מדברי ר"ח: "ואין תוקעין למילוי המים ביו"ט". מקרה זה אינו מוכרע וייתכן שהוא נוסח ר"ח וכתבי היד התימניים.

כמו כן, בשישה מקומות נוסף בענף התימני הביטוי "אמרי" לציון תחילת תשובה: ד ע"ב שורה 3. ז ע"א שורה 15. כה ע"א שורה 28. כה ע"א שורה 1. מא ע"ב שורה 46. נד ע"ב שורה 18.⁸⁴

ישנו מקום אחד שבו לשון פירוש חדר רק לאחד מכתבי היד התימניים:

לג ע"א שורה 1-2

ת ¹ , ת ⁴	ת ²	לשון הרי"ף	הנוסח הרווח
באסא מיצרא	באסא מצריאנא דקימא שבעה שבעה בקינא	באסא מצראה דקיימי שבעה בחד קינא ואע"ג דנתרי ארבעה מיניה דאינון רובה נשתייר תלתא בחד קינא והוה ליה עבות וכשר	באסא מצראה דקיימי שבעה טרפי בחד קינא דכי נתרי ארבעה פשו להו תלתא

82 בבלי, זבחים סד ע"א.

83 קיימברידג' T-S NS 329.714-715. ראה שושטרי, סוכה, עמ' 23 הערה 117 עוד שתי דוגמות לגרסאות ר"ח בגיליון קטע הגניזה.

84 על הוספת "אמרי" להפרדה בין השאלה לתשובה ראה וייס, התהוות, עמ' 237: "אחד מן המשכללים הספרותיים המאוחרים של התלמוד הוסיף בתלמוד חדש, שסגולתו המיוחדת היא הביטוי אמרי".

הגמ' מביאה ברייתא שמכשירה הדס שנשרו רוב עליו ובלבד שתהא עבותו קיימת. הגמ' מקשה על כך שהרי כיוון שנשרו שני עלים אזי אינו עבות ומתמצת שמדובר באסא מצראה שיש לו שבעה עלים בכל קן ולכן גם אם נשרו רוב עליו עדיין נותרו שלושה עלים. ניסוחו של הרי"ף ארוך ומבואר יותר מלשון הנוסח הרווח ויש להסתפק אם הוא משקף את נוסח התלמוד שעמד לפניו או שלפניו לשונו שלו.

בִּתְּנָתָא⁴ לא מופיע הביאור מהו אסא מצראה וכן לא מופיע ביאור הדין במקרה שנשרו רוב עליו. בִּתְּנָתָא² מופיע הביאור מהו אסא מצראה אך ליתא לביאור הדין ומוסיף את ההגדרה ההלכתית "והוה ליה עבות וכשר" כפי שהוא ברי"ף.

אם נניח שלפני סופר ת² עמד נוסח הרי"ף, אזי ייתכן שהסיבה להיעדר המשפט "כי נתרי..." היא דילוג מחמת הדומות (הרי"ף מרחיב יותר את הביאור ולכן יש בלשונו מילה דומה: "קינא"). כמו כן, בשניהם ישנה תוספת של ההגדרה ההלכתית "והוה ליה עבות וכשר".

לאור גרסת ליתא שבִּתְּנָתָא^{1,4} וכן הניסוח שבִּתְּנָתָא² שהוא כלשון הרי"ף שכפי שכתבנו, לא ברור אם מדובר בנוסח שעמד לפני הרי"ף או בלשונו העצמאית. נראה שהמסורת התימנית לא גרסה קטע זה כלל, וסופר ת² הוסיף מהרי"ף.

מסקנות: בסעיף זה סקרנו את לשונות הפירוש שחדרו לגוף הטקסט של כתבי היד התימניים. גם כאן נמצאה זהות בין כתבי היד. דוגמות אלה חשובות ויש בהן כדי ללמד על קשרי העתקה בין כתבי היד הללו. רק במקום אחד אפשר לזהות בוודאות חדירה של לשון הרי"ף לִתְּנָתָא² בלבד אך לא לִתְּנָתָא^{1,4}, והדבר מורה שִׁתְּנָתָא⁴ לא הועתקו מִתְּנָתָא².

ד. טעויות העתקה

בסעיפים הקודמים הוכחנו וביססנו את הדמיון שבין כתבי היד התימניים לעניין מסורת הנוסח. בדמיון הרב העולה מבדיקת מסורות הנוסח של כתבי היד התימניים יש לראות עדות לקשרי העתקה ביניהם (מסקנה הנובעת בעיקר מלשונות הפירוש המשותפים), מצב שהוא נדיר בקרב כתבי היד של הבבלי. מסקנה זו אין די בה. עדיין יש לבחון אם העדים הללו הועתקו זה מזה או שמא אב משותף להם. אמנם בסעיפים הקודמים מצאנו נתונים מסוימים שמהם ניתן ללמוד שִׁתְּנָתָא¹ וִתְּנָתָא² לא הועתקו זה מזה, אך מיעוט הנתונים אינו מאפשר לקבוע מסקנות אלה באופן נחרץ. כדי לבססן יש לבחון את טעויות ההעתקה בכתבי היד התימניים.

העתקת ספר היא מלאכה מורכבת שמוקשים רבים עומדים בדרכה, החל ממצבו הפיזי של הסופר (עייפות, עניינים שונים המסיחים את דעתו) דרך תנאי עבודתו (טיב כתב היד שעומד לפניו והתנאים שעומדים לרשותו בעת עבודתו) וכלה בהיקף ידיעותיו

(גם בורות וגם ידענות⁸⁵ עלולות להיות לו לרועץ).⁸⁶ נכון אפוא לומר שתהליך ההעתקה והמסירה של הטקסט הוא גורם מרכזי לחדירת שיבושים.⁸⁷ דברים אלו תקפים במיוחד לגבי כתבי היד התימניים שמרובים בהם שיבושי העתקה. נציג תחילה את הטעויות המשותפות לכתבי היד התימניים ובכך נבסס את המסקנה שיש ביניהם קשרי העתקה, ולאחר מכן נציג את הטעויות שאינן משותפות לכל כתבי היד התימניים וכך נוכל לחשוף את סוג קשרי העתקה שביניהם.

טעויות משותפות

ישנן 153 טעויות העתקה משותפות לכתבי היד התימניים ונפרטן להלן:

ישנם 80 דילוגים מחמת הדומות.⁸⁸

85 דוגמה לטעות הנובעת מידענות היא האשגרה. על תופעת האשגרות ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 291-290 ובהערות 39 ו-42 הפניות למחקר על נושא זה. לגבי גופים זרים שחדרו לירושלמי ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 14-23 ובעמ' 19-20 עוסק ליברמן בגוף זר ע"י אשגרת סופרים. לגבי שאר הגופים הזרים שמונה שם ליברמן ראה ד' רוזנטל, "לא איתפרש לן מאי בעי הכא", בר אילן, יח-יט (תשמ"א) עמ' 155 שבבבלי כמעט ואין למצוא דוגמות כאלו אחרי שעברו עליו הגאונים והראשונים.

86 ראה א' יורב במאמרו "נורמה סדרתית להשוואת גרסאות" שמתאר את המניעים הפסיכולוגיים והטכניים לשיבושים.

המאמר התפרסם ב: <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/mechkar/norma-2.htm>

87 ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 7-10 שמונה את השיבושים הרגילים בכל הספרים ונותן להם דוגמות מן הירושלמי. וכן ראה קארה, תימניים, עמ' 12-19 שמונה את סוגי השיבושים ונותן להם דוגמות רבות מכתבי היד התימניים לתלמוד הבבלי. נפרט כעת את סוגי הטעויות שבהעתקה: חילופי אותיות עקב דמיון גרפי (ליברמן בעמ' 7-8 מפרט את סוגי הטעויות), הומוויטלאוטון, דיטוגרפיה, פתיחת ראשי תיבות, שיכול אותיות, מטאנליזה, הפלוגרפיה. גורם נדיר לטעות הטמון בקלף מעלה ש' עמנואל, "טעות סופר", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 135-145.

88 ב ע"א שורה 34: דילגו מחמת הדומות וגרסו "אלא דירת קבע" ולאחר מכן חזרו למקום הנכון. ג ע"א שורה 4-6: "וכי דרכה של מלכה... קיטוניות". ג ע"א שורה 10-11: "ור' יהודה סבר... דבר". ג ע"א שורה 21: "ובית הלל... שולחנו". ד ע"א שורה 3: דילגו מחמת הדומות אך לאחר מכן חזרו למקום הנכון ולכן נוסף בגרסתם "תבן ואין עתיד לפנותו הרי הוא כסתם עפר". ו ע"ב שורה 27: דילגו אחורה מחמת הדומות ל"מר סבר סככה...". ז ע"א שורה 19-20: "איכא דאמרי... צורת הפתח". ח ע"ב שורה 12-17: "מכל מקום לאתויי מאי... והוא שעשאה לצל". י ע"א שורה 29-30: "כשרה פשיטא מפני הנשר... לנאותה". י ע"ב שורה 36: חזרו אחורה "מוציא ראשו חוץ לכילה", ולא השלים אלא קיצר ואמר "ואמרן אל יוציא". יא ע"א שורה 17-23: "דתנן אמ' ר' יהודה נוהגין... אהל קבע". יא ע"א שורה 32-34: "אמרה אהדרינהו... אמרה שמואל". יא ע"ב שורה 42-43: "אף כל דבר... הארץ". יב ע"א שורה 24: "ירמיה" (חזר אחורה מפני הדומות). יג ע"א שורה 10-11: "ואע"ג דאגידי

אגד בידי שמים... אגד". יג ע"ב שורה 15-17: "ורב מנשיא בר גדא... ידות". יד ע"א שורה 11-18: "הכא נמי שבססן ממש... מאי איכא למימר" (נראה שגורסים "מאי איכא למימר" ולא "מאי טעמא" ולכן דילגו). יד ע"ב שורה 20-21: "תניא כותיה דשמואל... דרב". טו ע"א שורה 26-30: "אי הכי תרתי... גזירת תקרה". טו ע"א שורה 37-38: "לב... מבינתים". טו ע"א שורה 42-44: "דאיממר פרוץ כעומד... דרב יהושע". טז ע"ב שורה 6-8: "ולא ר' יוסי... כר' יוסי". יז ע"א שורה 25-30: "פחות מארבעה... איכא סכך פסול". יז ע"ב שורה 1: "ולאו שיעורא". יז ע"ב שורה 5: "מה לי אתפלג בסכך פסול". יז ע"ב שורה 7-9: "בסוכה גדולה... שיעורייהו להדדי". יח ע"א שורה 4-5: "אלא למאן דאמר... כשרה". יח ע"א שורה 9-10: "ונסר ופסל... מהאי גיסא". יח ע"א שורה 41-44: דילגו מחמת הדומות על ההשערה שמשום רדיפי מיא ונראה שלפניו הועלתה תחילה ההשערה של מליחי וכן הוא ב-ס. יט ע"א שורה 1: "כי פליגי". יט ע"א שורה 25-26: "והא בעינן צילתה... בדאיכא". כ ע"ב שורה 16-18: "איכא דאמרי... לנזיאתא". כב ע"ב שורה 6: "ואם לאו צריך להביא קורה אחרת". כג ע"א שורה 11-12: "דברי הכל פסולה... שאינה מצויה דיבשה". כג ע"א שורה 12-15: "כולי עלמא... ברוח מצויה דים". כד ע"א שורה 5: "אדר" מאיר'. כז ע"א שורה 40: "כגון אני שיש לי". כח ע"א שורה 26: "דקדוקי תורה". כח ע"ב שורה 19: "הוא מדרבנן". כט ע"א שורה 5: "חצבא... ממטלתא". ל ע"א שורה 20: "דא"ר יצחק... שמואל". ל ע"ב שורה 3-4: "סוף סוף... ושינוי הרשות". לב ע"ב שורה 27: "אדשמואל". לג ע"א שורה 19-20: "דרב פפא... אצל מצוות". לד ע"א שורה 9-16: "א"כ מאי שמו... צפצפה". לה ע"א שורה 45-48: "תסתיים... חובתו ביום טוב". לו ע"א שורה 34-37: "לז ע"ב שורה 3: "וממאי דילמא... שמה לקיחה שמע מינה". לח ע"ב שורה 3-4: "הוא אומר הללו... הללויה". לט ע"א שורה 2-6: "אמר רבא לא... ולית לן בה". לט ע"ב שורה 10: "אמר רבה בר בר חנה". מ ע"א שורה 31: חסר "הא כתיב לאכלה..." (אפשר שמדובר בדילוג מחמת הדומות במידה ולפניהם לא היה "והכתיב"). מ ע"א שורה 32-33: "כדתניא... ולא למלוגמא". מ ע"א שורה 37: "ולהוציא... הכבוסה". מ ע"ב שורה 44: מא ע"א שורה 3: "אמ' עולא מחלוקת... עדרים". מב ע"ב שורה 5-7: "אמר רב חייא... בכדי אכילת פרי" (לאחר מכן חזר למקום הנכון). מג ע"א שורה 34-36: "ימים ואפילו לילות... נאמר כאן ימים". מג ע"ב שורה 24-34: "והאמ' רב נחמן אמ' רבה בר אבוח... משמיה דר' אלעזר בלולב". מד ע"א שורה 9-10: "ומאי שנא ערבה... למקדש". מד ע"א שורה 28-29: "אמ' ליה ר' יוחנן... אמרה". מד ע"א שורה 36-37: "תסתיים דר' יוחנן... יסוד נביאים". מה ע"ב שורה 10: "תנ"ה... עומדים". מז ע"א שורה 31-32: "והא קיימא לן... ראשון". מז ע"ב שורה 3-4: "אם שמוע... תשמע". מז ע"ב שורה 32-35: "לא ליקני איניש... וא"ר זירא". מז ע"א שורה 9-10: "מר סבר... יתבינן ברוכי לא מברכינן" (כך היא גרסת מ ובמידה וזאת גרסתם דילגו מחמת הדומות). מז ע"א שורה 16-11: "יוסף נקוט דר' יוחנן... אמר ר". מז ע"ב שורה 17-18: "רבי יהודה... דתניא". מז ע"ב שורה 33-32: "והלכתא אומרים זמן". מט ע"א שורה 9-10: "אל תיקרי... ברא שית". מט ע"ב שורה 14: "רבא אכסא... אנגע גמועי". מט ע"ב שורה 36-37: "א"ר חמא בר פפא... על יראי". נ ע"ב שורה 20-21: "בפה ולא ילפינן... עיקר שירה". נ ע"ב שורה 26: דילגו אחורה מחמת הדומות "קמיפלאי מר סבר דנין אפ' אפשר משאי אפשר ומר סבר אין דנין". נא ע"א שורה 34-36: "והא עלה קתני... יום טוב". נב ע"ב שורה 34: "מאן נינהו ארבעה חרשים". נג ע"ב שורה 12-13: "אמר אביי... גרמידי". נד ע"א שורה 6-7: "דתניא... ר' אליעזר בן יעקב". נד ע"א שורה 8-9: "למעלה עשירית... והאומר". נה ע"א

ישנם 49 שיבושי העתקה נוספים (דילוגים, פתיחת ראשי תיבות, דמיון גרפי וכו').⁸⁹

שורה 21: "בהו... רב ספרא מותיב". נה ע"ב שורה 17-19: "אטו שתי משמרות לא אפוסי בעי... אפילו תימא רבנן".

89 ב ע"ב שורה 32-33: דילגו על "ומר סבר... עד ד' אמות". ז ע"א שורה 22-24: חסר "וקא עביד צורת הפתח... ונתרת נמי בצורת הפתח". ח ע"א שורה 9-10: "אימר דאמרינן לא דק לחומרא..." תמורת "אימר דאמרינן לא דק פורתא...". ח ע"א שורה 15-16: "אימר דאמרינן לא דק פורתא..." תמורת "אימר דאמרינן לא דק לחומרא...". י ע"ב שורה 31-32: גרסו בטעות "דלמא פסל" תמורת "דלמפסל". יא ע"א שורה 45-46: הסופר טעה וגרס "מאי לאו שפוסק" וצ"ל "שקושר" וכן הפך את הסדר בתשובה. יא ע"ב שורה 30-36: דילגו על "לא דכולי עלמא... צריך אגד קא מיפלגי". יב ע"ב שורה 5: "דחק" תמורת "דייק". יד ע"א שורה 8: טעו וגרסו "הכלים" (תמורת "אכלים"). טז ע"א שורה 5: "למכתב" תמורת "למיתב". יז ע"ב שורה 19: טעה וגרס "לא נמי" תמורת "נמי לא" (וב-ת, תיקן את הסדר ע"י סימונם באותיות). יז ע"ב שורה 33: "בית" תמורת "בין" (ותוקן בשני כתבי היד). יט ע"ב שורה 25-26: חסר "הא סתמא". כ ע"ב שורה 8: כפל בטעות "הא דלית ליה גודפא". כא ע"א שורה 25: "גבוה" תמורת "גסה" (טעו עקב דמיון גרפי והעתיקו את הסמ"ך ככ"ת ווא"ו). כב ע"א שורה 17-18: דילג על "אמרינן חבוט דמי והיכא". כה ע"א שורה 16: "מאי טעמא" תמורת "מאי משמע" (עקב דמיון גרפי). כח ע"ב שורה 10: "ולא בגוים" תמורת "ולא בגרים" (טעו עקב דמיון גרפי). כח ע"ב שורה 13: "מברית" תמורת "מכרת" (כך הגרסה בר"ח, ואילו בנוסח הרווח "מעונש ואזהרה"). כט ע"ב שורה 19: "ר' יוחנן בר אבא". לא ע"א שורה 39: "ר' יהודה אומ". (טעה וסיקל את האותיות וגרס "אומ" במקום "מא"). בעקבות טעות זאת השמיט את "טעמיה לאו", כיוון שלא ייתכן שאלו דברי ר' יהודה. וכן השמיטו את "לא הא איתמר עלה" שהרי ר' יהודה אומר שצריך הדר). לב ע"א שורה 5: "רביתיה" סיכול אותיות במקום "ברייתיה". לג ע"א שורה 14: חסר "ואמר רבה בר בר חנה". לד ע"א שורה 21-35: השמיטו מ"או דילמא ספוקי מספקא..." עד "בלולב צריך אגד קא מיפלגי". אינני מוצא סיבה להשמטה ארוכה שכזאת. לג ע"ב שורה 11-13: השמיט קטע זה. לג ע"ב שורה 26: "אביי" במקום "אבוה". לד ע"ב שורה 19-23: חסר "אמר ר' אמר... ואי לא דרישנא לכו". לה ע"ב שורה 24: חסר "ואמר רב הונא". לו ע"א שורה 27-28: חסר "אמ' ליה אביי... סבירא ליה". לט ע"א שורה 17: חסר "אביי". לט ע"א שורה 19: חסר "ולרבעי". מ ע"א שורה 3: חסר "הוא דאמר כי האי תנא דתניא". מ ע"ב שורה 14-23: דילגו על כל הקטע הנ"ל לדרשה נוספת על הפסוק "כי יובל היא קודש". מא ע"ב שורה 7-2: דילגו על "ומי סבר לה כוותיה... עד עיצומו של יום". מג ע"ב שורה 10-17: דילגו על "דאתי לפקפוקי... איקלע ולא אידחי אלא קשיא". מג ע"ב שורה 21: חסר "מידי איריא... כדאיתא". מד ע"א שורה 38-39: דילגו על "אמר ליה ר' זירא לר' אבהו... אמר ר' יוחנן". מד ע"ב שורה 6-8: דילגו על "מהו דתימא... ליפוק ביה קמ"ל". מד ע"ב שורה 19-21: דילגו על "הוה קאמינא קמיה דר' אלעזר... אמר ליה". מה ע"א שורה 25: "דכות" תמורת "רבות" (טעו עקב דמיון גרפי). מה ע"ב 2-1: "א"ר ירמיה א"ר חזקיה". שמות אלו הועברו לכאן מהמימרה הבאה. מז ע"ב שורה 24: חסר "דברי ר' אליעזר בן יעקב". מט ע"א שורה 8: "דברי" תמורת "דבי". מט ע"ב שורה 9-8: חסר "איכא דאמרי לימא רבנן... בקדושתיהו קיימי". מט ע"ב שורה 13: ב-ת, ת, "מיסבע". ב-ת, מים בניי". צ"ל "כי שבע". נב ע"ב שורה 19: "אם יבא" תמורת "אמ' רבא". (עקב דמיון גרפי). נג ע"א

יש טעות⁹⁰ שאפשר שנגרמה עקב מסירה על-פה.⁹¹
ישנן 23 טעויות הנובעות מאשגרות,⁹² ומתוכן נפרט כאן 5 אשגרות⁹³ חשובות:

1. ה'ע"ב שורה 11-14

הנוסח הרווח	כתבי היד התימניים
ומאי כרוב אמר רבי אבהו כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא אמ' ליה רב פפא לאביי אלא מעתה דכת' פני האחד פני הכרוב ופני השני פני אדם היינו כרוב היינו אדם	מאי כרוב אמ' ר' אבהו כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא אמ' ליה רב פפא לאביי היינו כרוב היינו פני אדם

שורה 37-38: "אמ' ליה" תמורת "אלא" (לפניו היה "אל" ופענח בטעות). נו' ע"א שורה 28-29: חסר "אבא שאול... הילך מצה". נו' ע"א שורה 40: "לפייס" תמורת "לפניה".

90 לג' ע"ב שורה 32: "כשרה" במקום "קשירה".

91 ראה רוזנטל, גניזה, עמ' 271 דוגמאות מהגניזה המתפרשות רק באמצעות מסירה על פה.

92 י' ע"ב שורה 29: אשגרה מהלישנא אחרינא "נקליטין" תמורת "קינפות". י' ע"ב שורה 32:

בכתבי היד התימניים אשגרה "אמרי התם". טז ע"א שורה 36-37: "בין מלמעלה בין מתוך אוגנו" תמורת "בין מלמטה" (ראה גולדברג, עירובין, עמ' 236-237). יח ע"א שורה 10: "נסרין" תמורת "פסלים". יט ע"א שורה 28: אשגרה "לא נצרכה אלא" מהאוקימתות הבאות. כ ע"א שורה 26: "מחצלות" תמורת "חוצלות". כא ע"ב שורה 12: בכתבי היד התימניים וביה"ש של נ אשגרה "אלא" מתשובתו של רבא (שורה 16). כב ע"ב שורה 48: אשגרה "הרי מעמידה בדבר המקבל טומאה" ("צל" "אין"). כד ע"ב שורה 37: אשגרה "אמ' רב יהודה". כז ע"ב שורה 46: "אמ' לו". כח ע"א שורה 9: "על פי" ("צל" "אלא מפי" ואולי השיבוש תוצאה של לימוד בע"פ). ל ע"א שורה 2: "ואת הגזול" אשגרה מהמשך הפסוק. לה ע"א שורה 43: אשגרה "דברי הכל". לו ע"א שורה 11: "דלא שליט...". אשגרה מהצלע הראשונה. מז ע"ב שורה 39: "אחד בהמה" תמורת "אחד שביעית". מא ע"א שורה 43: אשגרה "והלא". מה ע"ב שורה 46: "ולולב יום אחד". מז ע"ב שורה 30: אשגרה "רב נחמן בר יצחק" (ראה הנשקה, שמחת הרגל, עמ' 181 הערה 76).

93 על תופעת האשגרות העירו הראשונים והיא נדונה גם בספרות המחקר. האשגרות מובנות על רקע הלימוד בע"פ, שבו הגרסן יכול בקלות להוסיף ולהחליף לשונות ולהעביר חלקי סוגיא הדומים בלשון ובמבנה. ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 290-291 הפניות לספרות המחקר ובהערה 42 תיאור התהוות האשגרות.

הגמ' לומדת את מידת הכפורת מהכרובים ששיעור פניהם טפח. אגב כך מבררים מהו כרוב.

בנוסח הרווח רב פפא מקשה על הפירוש שפני הכרובים הם פני תינוק, מפסוק שלכאורה מבחין בין כרוב לאדם. בכתבי היד התימניים הפסוק אינו מובא והשאלה "הינו כרוב הינו פני אדם" נראית בהם חסרת פשר וחסרת הקשר.

הפתרון לנוסח התימני נמצא במקבילה שיש לסוגייתנו במסכת חגיגה,⁹⁴ שבה חלק הפסוק "פני האחד פני הכרוב ופני השני פני אדם"⁹⁵ מובא קודם לכן בסוגיא לדרשה אחרת, ואם כן אפשר שבשאלה אין צורך בחזרה על הפסוק, ואכן בכ"י מינכן 95 למסכת חגיגה הפסוק אינו מובא. אפשר גם שהנוסח התימני למסכת חגיגה לא כלל את הפסוק, והמסרנים השגירו משם את ניסוח השאלה ללא ציטוט הפסוק שהכרחי להבנת הסוגיא בסוכה.

2. יג ע"א שורה 23-25

רב חסדא מכשיר מרירתא דאגמא לפסח, הגמ' מקשה עליו מהמשנה שאוסרת אוזב עם שם לווי ורבא מתרץ:

הנוסח הרווח	כתבי היד התימניים
רבא אמ' הני מררית סתמא שמיהו והאי דקרי להו מרריתא דאגמא משום דמשתכח באגמא	רבא אמ' באתריהי מררי(..)[ת] סתמא קרי להי והאי דקארו להי דאגמא משום דבאג(..)[מא] שכיחן

לגרסת ת₁, ת₂ מרריתא דאגמא נקרא במקומו מרריתא סתמא מה שאין כן באוזב שאף במקומו לא נקרא אוזב סתם. לשיטת הנוסח הרווח נראה שהתירוץ הוא שמרריתא דאגמא נקרא על שם מקומו, אך התירוץ אינו פותר את הקושי שכן גם אוזב רומי נקרא על שם מקום גידולו ועדיין פסול משום שם לווי. נראה שלשיטת הנוסח הרווח עיקר התשובה מצוי בצלע השנייה "והאי דקרו ליה מרריתא דאגמא משום דמשתכח באגמא", דהיינו שם הלווי הוא רק משום מקומו, שגדל בעיקר שם, ולא משום שהוא מין אחר, מה שאין כן באוזב שציינו את מקומו משום שהוא מין אחר.⁹⁶

בחולין סב ע"ב נאמר לגבי הכשרים לעלות על המזבח: "רבא אמר הני כופשני צוצייני באתריהו סתמא קרי להו". כך הוא בכל העדים שם (בשינויים קלים). יש לדון

94 בבלי, חגיגה יג ע"ב.

95 יח' י 14.

96 עיין אוצר מפרשי התלמוד עמ' תיא תירוצים לשאלה זאת. המהרש"ל כותב "דקאי ארב חסדא", נראה שכוונתו שרב חסדא הוא שקרא להן מרריתא דאגמא אך שמם הוא מרריתא סתם.

אם רבא נוקט אותו התירוץ בסוגייתנו ובחולין או שמא התירוצים שונים. השוואת נוסחי התירוץ מצביעה על שני הבדלים עיקריים:

א. בסוגייתנו יש המשך לתשובה ובו מבארים מדוע נקרא בשאר מקומות בשם לווי. לכאורה התוספת מיותרת שהרי עיקרו של התירוץ הוא שבמקומו אין לו שם לווי ומכאן שאינו מין אחר, ואכן בחולין אין הסבר לשם לווי שניתן לו במקומות אחרים.

ב. בנוסח הרווח הגרסה בסוגייתנו היא "שמייהו" ובחולין הגרסה היא "קרי להו".⁹⁷

נראה שהחילופים נובעים מהתשובות הנבדלות זו מזו הניתנות בסוגייתנו ובחולין. בסוגייתנו אינו נקרא מרירתא סתם אלא מרירתא דאגמא ולכן ניסחו זאת ששמו הוא מרירתא סתם, והנימוק להכשירו הוא מפני ששמו אינו מעיד על כך שהוא מין שונה אלא מעיד על מקומו בעלמא.

בחולין הנימוק להכשירו הוא משום שבמקומו נקרא סתם.

נראה שגרסת כתבי היד התימניים הושגרה לכאן מדברי רבא בחולין, ולכן גורסים בסוגייתנו "קרי להי". עם זאת השאירו את התוספת שבסוגייתנו "והאי דקארו להי...", שאינה נצרכת לגרסתם, וכך נוצרה גרסת הכלאיים שלפנינו.

3. יד ע"ב שורה 24-25

בנוסח הרווח: "אין שעת הסכנה"; ב"ת₁, ת₂: "אין שעת הדוחק". נראה שב"ת₁, ת₂ הגיהו על פי המעשה בלולביהן של בני כרכין (להלן לא ע"ב), שם ר' יהודה אומר "אין שעת הדחק ראייה".⁹⁸

4. כ ע"א שורה 9-10

במשנה מובאת מחלוקת ת"ק ור"א לגבי סיכוך במחצלת: הגמ' מבארת שלדעת ת"ק סתם מחצלת גדולה לסיכוך ואילו סתם מחצלת קטנה לשכיבה, ואילו לדעת ר"א רבא סובר שסתם מחצלת - בין קטנה ובין גדולה - לסיכוך. אביי מקשה על ביאורו של רבא מלשונו של ר"א שבמשנה שממנו משתמע שמשווים את הגדולה לקטנה ולא להפך.

הגרסה במשנה שעמדה לפני רש"י היא "אחת גדולה ואחת קטנה". רש"י דוחה אותה כיוון שהמשמעות העולה ממנה היא שמשווים את הקטנה לגדולה ולכן גורס שנוסח המשנה הוא "אחת קטנה ואחת גדולה" וכן משנה את לשון השאלה של אביי בהתאמה:

97 בחולין כל העדים גורסים "קרי להו".

98 בתוספתא פ"א ה"ז "שעת הסכנה". המגן אברהם סי' תרכט סק"ב סובר שאף בשעת הדחק מסככים בנסרים שיש בהן ד'. ועיין אוצר מפרשי התלמוד עמ' תסא מה שדן בדבריו מסוגייתנו.

דר' אליעזר קטנה כגדולה אתא לאשמועינן, אחת גדולה ואחת קטנה, בתמיה, דכי תנא הכי משמע דגדולה כקטנה אתא לאשמועינן, כך כתובה הגירסא, ולי נראה איפכא, דגרס במתניתין: אחת קטנה ואחת גדולה, והכי פריך: אחת גדולה ואחת קטנה מיבעי ליה, דאי כדגרסינן לה - לא ידענא פירכא מאי היא, דאחת גדולה ואחת קטנה משמע קטנה כגדולה, דהכי משמע: אחת היא הגדולה ואחת היא הקטנה, כלומר: כמוה היא, ואינה חלוקה לדין שני, וכן דרכי התנאים בכל מקום, דההיא דפשיטא ליה תנא ברישא ואותו השני כשבא להשמיענו שהוא שוה לו, הוא שונה אחריו, כדתנן בראש השנה (כט, ב): אחד יבנה ואחד כל מקום כו', ובבבא קמא (ג, ב): אחד החופר בור ואחד החופר שיח ומערה כו', ובמסכת סוטה (מג, א): אחד הבונה ואחד הלוקח ואחד היורש, וטובא תנן התם גבי מערכי המלחמה הכי.

להלן מצב עדי הנוסח הישירים:

						מ	אי	הכי	אחת קטנה
						ו	אי	הכי	
						ל	איהכי		אחת גדולה [ב]
						ס	אי	הכי	אחת קטנה [א]
						א	אי	הכי ר'	אחת קטנה
						נ	אי	הכי ר'	אחת קטנה
						ת ₁	מהכי	ר'	אחת גדולה
						ת ₂	אי	הכי ר'	אחת קטנה
						ד	אי	הכי רבי	אחת קטנה
						ק"ג ⁹⁹	איהכי	ר'	אחת גדולה ואחת קטנה
						מ	ואחת גדולה	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ו	אחת	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ל	אחת	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ס	אחת	אחת קטנה	ואחת גדולה
						א	ואחת גדולה	אחת גדולה	ואחת קטנה
						נ	אחת	אחת קטנה	ואחת גדולה
						ת ₁	אחת	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ת ₂	אחת	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ד	ואחת גדולה	אחת גדולה	ואחת קטנה
						ק"ג	אחת	אחת גדולה	ואחת קטנה <...>

99 קיימברידג' T-S AS 78.59.

ר"ח גורס כגרסה שרש"י דוחה ואומר: "אי הכי ר' אליעזר אחת קטנה ואחת גדולה היה לו לומר" וכן הוא ב"סנ, ק"ג, אבל ל מציג גרסת כלאיים.

הרא"ה גורס כגרסה שרש"י דוחה ומשיב על טענת רש"י (וכעין זה בריטב"א):

פי' לעולם ודאי דחמיר טפי תאני בסיפא כי הכא דקטנה דחמירה טפי תאני בסיפא. אלא הכי קאמר כיון דקטנה באה ללמוד מן הגדולה הלמד היה לו לומר בראש ואשכחן דכותה בתלמודא דמסכת זבחים...¹⁰⁰

כל עדי הנוסח של המשנה גורסים "אחת גדולה ואחת קטנה" פרט למשניות שבבבלי ב' מוד.¹⁰¹ אין ספק שנוסח המשנה המקורי הוא "אחת גדולה ואחת קטנה",¹⁰² ורש"י הוא שהגיה, ואף מלשונו של רש"י נראה שאינו מכיר גרסה כזאת, אלא מגיה מדעתו.

נעיר על נוסח כתבי היד התימניים: במשנה שבבבלי גורסים כתבי היד התימניים "אחת גדולה ואחת קטנה" שלא כהגהת רש"י, אך בלשון השאלה שבסוגיא גרסתם היא כהגהת רש"י.¹⁰³ נראה שמדובר בטעות סופר בלשון השאלה, וכך יש לבאר את התהוותה: שאלת אב"י מורכבת בנוסח הרווח מציטוט דברי ר"א במשנה ומהלשון שאמור להיות לביאור רבא. בר"ח ובי"ת, ת"ג, מובא רק הלשון שצריך להיות. נראה שעקב כך וכן עקב הפתיחה "ר' אלעזר אומ' " שבכתבי היד התימניים, הושגרו דברי ר"א מהמשנה וכך נוצר נוסח הדומה להגהת רש"י.¹⁰⁴ ביאור זה מקבל חיזוק מבידיקת הגהות

100 אף בפירוש לסוכה (פירושי מסכת פסחים וסוכה מבית מדרשו של רש"י בצירוף מבוא והערות ע"י אפרים קופפר, ירושלים תשמ"ד) גורס כרש"י וסובר שנוקטים תחילה את המקרה שאותו לומדים. ראה תוספות כ ע"א ד"ה "אחת" שדחו ראיות רש"י. ואף ר"א מן ההר אינו גורס כרש"י וכותב: "דהואיל ובקטנה פליגי הוה ליה למידכר ברישא מאי דאתא לאפלוגי עלייהו". לגבי השאלה האם דרכה של המשנה להקדים את הפשוט ראה במאירי: "והקשה לר' אליעזר אחת קטנה ואחת גדולה מיבעי ליה דאקטנה הוא דאיצטריכין לשמעתייה והלכך הוה ליה לאקדומה וסוגיא בעלמא היא דבכמה דוכתי אשכחן דמקדים להא דפשיטא ליה וכמו שאמרו אחד יבנה ואחד כל מקום שיש בו בית דין וכן בכמה מקומות עד שגדולי הרבנים מחליפים גרסת משנתנו לשנות בה אחת קטנה ואחת גדולה". וראה הלבני, מקורות, עמ' קפו הערה 2: "אנו רואים שאין עקביות במשנה לפעמים מקדימה את הפשוט ביותר ולפעמים לא", ולכן הוא מסכם: "אין להוכיח מלשונו אם הוא חולק על קטנה או גדולה".

101 ראה פוקס, סוכה, עמ' 33, ועיין בדק"ס עמ' 55 אות צ ורטנר, אהצו"י, סוכה, עמ' 81.

102 ראה פוקס, סוכה, עמ' 38 שהסדר "גדולה קטנה" הוא הסדר הרגיל במשנה.

103 וראה נעם, מסורות, עמ' 141 שציינה שכתבי היד התימניים גורסים כהגהת רש"י.

104 ראה פוקס, סוכה, עמ' 34 שמעיר על נוסח המשנה כפי שהוא במובאה שבבבלי. פוקס כותב שם ש' מאד וגיליון ל גורסים "אחת קטנה ואחת גדולה", וביז לא מצוטטת המשנה. כפי שכתבנו אין זה מדויק ואף בכתבי היד התימניים לא מצוטטת המשנה אך עקב הפתיחה "ר' אלעזר אומ' " ניתן לטעות ולחשוב שלפנינו מובאה מהמשנה. מכיוון שפוקס חשב שבכתבי היד התימניים מצטטים את

רש"י במסכת סוכה, שעולה ממנה שבגרסאות מסוימות שרש"י הגיהן, אין להגותיו השפעה על כתבי היד התימניים.¹⁰⁵

5. נו ע"ב שורה 22-23

בנוסח הרווח: "טפחה בסנדלה על גבי מזבח" וכעין זה בתוספתא:¹⁰⁶ "וטפחה על גגו של מזבח". בכתבי היד התימניים: "עלתה וטפחה בסנדלה על ראשה". ייתכן שגרסת כתבי היד התימניים הושגרה מהמדרש המספר כי לאחר שנזרק משה ליאור עמדה אמו וטפחה על ראשה,¹⁰⁷ אם כי נמצא נוסח דומה ב-נ: "היתה מבעטת בסנדלה על פניה".

טעויות מפרידות

נסקור כעת את הטעויות שנמצאות רק בחלק מכתבי היד התימניים. לרוב, טעות שנמצאת רק בכ"י אחד, מעידה שאותו כתב יד איננו אב לחברו אלא אם כן הטעות היא מן הסוג שאפשר לתקן בנקל. נחלק זאת לטעויות שנמצאות ב-ת₁ ואינן ב-ת₂, ולטעויות שנמצאות ב-ת₂ ואינן ב-ת₁, ובמקומות הרלוונטיים נעיר על כתבי היד התימניים האחרים. הבאנו את כל הטעויות על אף שבחלקן הטעות ניכרת וייתכן שיכול היה הסופר לתקנה מדעתו, ובכל אופן מכיוון שיש טעויות ברשימה שבוודאי לא יכול היה הסופר לתקנן מדעתו, הרי שגם טעויות אלו מצטרפות לכלל הטעויות ומבססות את הטענה.

טעויות ב-ת₁ שאינן ב-ת₂

ישנן 31 טעויות מסוג זה:

ד ע"א שורה 21-32: דילוג על "מאי קא משמע לן [...] מארבע אמות כשרה".

ד ע"ב שורה 16: חזרה מפני הדומות וגריסת "דברי הכל פסולה", אך לאחר מכן חזרה למקום הנכון וגריסה מחדש של דברי רב נחמן.

ה ע"א שורה 27: אשגרה "קדש ליי מלמטה".

ה ע"א שורה 31: דילוג מחמת הדומות על "אלא למ"ד [...] למעלה היתה".

המשנה, כך את גרסתם עם גרסת סג. כפי שכתבנו, כתבי היד התימניים אינם גורסים כ-סג אך כפי הנראה עקב אשגרה.

105 ראה שושטרי, סוכה, עמ' 358-359.

106 תוספתא, סוכה ד, כח.

107 בבלי, סוטה יג ע"א ובמקומות נוספים.

ה ע"א שורה 2: אשגרה "למטה מעשרה": אין לגרוס כאן "עשרה", שהרי זאת מסקנת הגמ' העולה מגובה הכפורת ומדברי ר' יוסי.

ה ע"ב שורה 12: חסר "כרביא".¹⁰⁸

ט ע"ב שורה 30-33: דילוג מחמת הדומות על "כשרה והעליונה פסולה [...] שתחתונה" (הושלם בגיליון).

י ע"ב שורה 25-26: ב"ת, מופיע "על גבי קינופות" וחסר "פסולה". ב"ת, דילוג על "ארבעה פירס [...] פסולה" (אם ועמדה לפני הסופר גרסת ת, אזי יש לראות בכך דילוג מחמת הדומות).

י ע"ב שורה 31-32: כפל בטעות "אמרי התם [...] פיסולה" (חזרה לאחור מפני הדומות).

טז ע"ב שורה 12: אשגרה "דאיסור עשה" (בהמשך "דאיסור סקילה") במקום "דמצות עשה".

יח ע"א שורה 27: חזרה לאחור מחמת הדומות וגריסה מחדש "כנגד ארובה טהור".

כ ע"א שורה 9: "מהכ"י תמורת "אי הכי" (עקב דמיון גרפי).

כ ע"א שורה 31: דילוג מחמת הדומות על "מאי מרובלי".

כא ע"א שורה 21: "והאדי" האות רי"ש הומרה בדל"ת בשל דמיון גרפי.¹⁰⁹

כא ע"ב שורה 31: אשגרה "הסוכה".

כה ע"ב שורה 27-30: ב"ת, ליתא לשאלה השנייה; ב"ת, התשובה לשאלה השנייה היא "אין שמחה אלא במקום חופה". התשובה אינה מתאימה לשאלה השנייה ואפשר שהיא אשגרה מהתשובה הראשונה. גרסת ת, מסייעת להבין את גרסת ת; לפני סופר ת, עמד כ"י שהייתה בו טעות בתשובה השנייה ולכן גרס כ"ת, "... אלא בחופה", ובעקבות זה, דילג סופר ת, מחמת הדומות על השאלה השנייה וגם על התשובה שניתנה לה.

כז ע"א שורה 38-39: דילוג מחמת הדומות על "לכבוד עצמך ועכשיו אי אתה ממשיך פרפרת".

כח ע"א שורה 22-25: ב"ת, ליתא, ואם מניחים שעמדה לפני סופרו גרסת ת, ("אמרו עליו על הלל") דילוג מחמת הדומות.

108 נמצא במדרש הגדול, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנ"ז, עמ' תשנה שורה 14.

109 ראה קארה, תימניים, עמ' 14 הערה 56 שטוען שהוא שיבוש למדני (קשה להסתפק בהסבר שהשיבוש הוא עקב דמיון גרפי בין האותיות, כיוון שאין משמעות למילה החדשה אלא לבעל ידע למדני).

כח ע"ב שורה 43: הסופר קיצר ולא גרס את הברייתא בשלמותה, אלא הסתפק ב"כלים נאים וגו' ". הגמ' מקשה על הפסקה "ומשנן בסוכה" שמופיעה בסוף הברייתא. לגרסה זו קשה להבין את שאלת הגמ'.

ל ע"א שורה 4: דילוג מחמת הדומות על "גזול נמי [...] כלל".

לד ע"ב שורה 9: ב"ת₁, ת₄ דילוג מחמת הדומות על "שתים ואפילו".

לה ע"א שורה 12: ב"ת₁ אשגרה "מאיר" (ב"ת₂, ת₄ ליתא).

לה ע"א שורה 28-30: ב"ת₁ "דמאן דבעי היתר אכילה [...] דין ממון" (ב"ת₄ אין טעות).

לה ע"ב שורה 8: ב"ת₁ טעה הסופר וגרס "תרי סר" (ב"ת₄ לא טעה הסופר בזה).

לו ע"ב שורה 6: ב"ת₁, ת₄ "והאמ' " (צ"ל "והא" והפענוח שגוי).

לו ע"ב שורה 15-16: ב"ת₁ דילוג מחמת הדומות על "דתנן [...] לבית הכסא" (ב"ת₄ אין טעות).

לח ע"א שורה 12-13: ב"ת₁, ת₄ דילוג מחמת הדומות על "הא דליכא [...] ביום".

לט ע"ב שורה 13-14: דילוג מחמת הדומות על "אי הכי אתרוג [...] לשביעית" (ב"ת₄ אין טעות).

מה ע"ב שורה 18-19: דילוג על "ועד עכשיו [...] שנברא העולם".

מו ע"ב שורה 41-42: דילוג מחמת הדומות על "ואוכלה לאלתר [...] יוצא בה".

נו ע"א שורה 31: דילוג מחמת הדומות על "והילכתא סוכה ואח"כ זמן" (ב"ת₂ נמצא וכן הוא בבה"ג, א, עמ' 337 בר"ח וברי"ף לפרק רביעי).

טעויות ב"ת₂ שאינן ב"ת₁

ישנן 15 טעויות כאלה:

ז ע"א שורה 3-4: דילוג מחמת הדומות על "וכן מורין בי מדרשא [...] היוצא".

י ע"ב שורה 11-12: ב"ת₁ אשגרה "אמרי פסולה". ב"ת₂ דילוג על "רב חסדא [...] הונא" (אם עמדה לפני הסופר גרסת ת₁ אזי לפנינו דילוג מחמת הדומות).

יב ע"ב שורה 14: ב"ת₂ "אצל" תמורת "אבל".

יג ע"א שורה 7-8: דילוג מחמת הדומות על "ואע"ג דהדיר אגיד לה [...] אגד".

כב ע"א שורה 13: חסר "רבא אמר [...] בגגן טפח".

כב ע"א שורה 28: בִּתְּ₂ הסופר גרס בטעות "ביניהן ועל גביהן טמא" ולכן הגיה בין השיטין, אך במקום להגיה את הדין הגיה את המקרה (שהטומאה על גביו). כמו־כן, גרס "כולו טמא" ואין זה נכון, כיוון שמדובר במקרה שאין טפח ואין אומרים בו "חבוט רמי".

לא ע"א שורה 6: דילוג מחמת הדומות על "ואם תמצוי לומר... והוא ליה שאולה" (בקטע זה יש גרסאות אחדות. לפני סופר ת₂ עמדה גרסת ת₁ ודילג מחמת הדומות).

לא ע"ב שורה 28: חסר "רב הונא".

לד ע"א שורה 16: בִּתְּ₂ "רבא" במקום "אביי" (בִּתְּ₄ אין טעות).

לו ע"ב שורה 6: "מטפיל" תמורת "מטביל" (בִּתְּ₄ לא טעה בזה).

מא ע"א שורה 15-17: דילוג מחמת הדומות על "אלא אמר רב אשי [...] חילול לא".

מג ע"א שורה 42: דילוג מחמת הדומות על "מדבר שמצותו כל היום" (בִּתְּ₄ לא טעה בזה).

מד ע"ב שורה 12-13: דילוג מחמת הדומות על "עלה אחד [...] בכד אחד" (בִּתְּ₁ מופיעים דברי רב ששת "עלה אחד ובד אחד" והסופר דילג על השאלה והביא את התשובה בלבד. בִּתְּ₂ דילג הסופר גם על דברי רב ששת).

מח ע"ב שורה 31: בִּתְּ₂ חסר "ויורדין" (בִּתְּ₄ אין טעות).

נא ע"א שורה 3: "ומאמאום" הומר ב"אמאי מעיט" (בשל דמיון גרפי).

'תיקון' טעויות בכ"י ת₂

מהשוואת שני כתבי היד התימניים עולה שבשלושה מקומות הבחין סופר כ"י ת₂ (או אחד מאבותיו) בטעויות שלפניו וניסה לתקנן.¹¹⁰ גם מדוגמאות אלה אפשר להסיק שֶׁת₁ לא הועתק מֶת₂.

1. כא ע"א שורה 25: בנוסח הרווח "גסה". בכתבי היד התימניים, כנראה בשל דמיון גרפי, המירו את האות סמ"ך בצירוף של ב"ת ווי"ו; בִּתְּ₁ מופיע "גבוה" ובִּתְּ₂ - "גבוהה".¹¹¹ נראה שסופר ת₂ הוסיף ה"א וגרס "גבוהה" בשל הסמיכות למילה "דעה" שאף היא ממין נקבה.

110 לדוגמות אלה יש להוסיף שתי דוגמות של תיקוני טעויות מובהקות בִּתְּ₂ שבוצעו בגוף הטקסט על פי נוסח הדפוס, ראה דוגמות כא ע"ב שורה 23 ו־נא ע"א שורה 33-34 בנספח למאמר.

111 ולהלן כא ע"ב שורה 3 גם בכתבי היד התימניים "גסה".

2. מה ע"א שורה 25: בנוסח הרווח "רבות". בכתבי היד התימניים טעו בשל דמיון גרפי: סופר ת₁ גרס "דכות" ואילו סופר ת₂ - "דכוות". המילה "דכות" חסרת פשר וב-ת₂ 'תיקנו' אותה "דכוות" (דכוותיה).

3. מט ע"ב שורה 13: בנוסח הרווח "כי שבע". ב-ת₁ "מיסבע". ב-ת₂ "מים בני". אפשר שסופר ת₂ ניסה לשפר את נוסח ת₁ הסתום ואף הבין שלפניו טעות שלידתה בדמיון גרפי ומכל מקום לא עלתה בידו.

מסקנות: לכתבי היד התימניים טעויות משותפות רבות. על פי הנחת היסוד של השיטה הסטמאטית קשה להניח ששני סופרים ייטעו דווקא באותן הטעויות. נראה שבמקרה שלפנינו ההנחה עומדת במבחן, והזהות בין העדים, הן במסורת הנוסח הייחודית והן בשיבושים הרבים, מעידה על קשרי העתקה בין כתבי היד הללו. ברם ישנן טעויות מפרידות שעל פיהן אפשר לקבוע ש-ת₁ לא הועתק מ-ת₂ וכן ש-ת₂ לא הועתק מ-ת₁. מצב זה מוביל למסקנה ששני כתבי היד הללו לא הועתקו זה מזה, אך כפי הנראה הועתקו מאב משותף. נקודה נוספת שעולה מהשוואת שני כתבי היד התימניים נוגעת למקורן של הטעויות: לאור המסורת התימנית שטעויות ההעתקה מרובות בה יותר מבכל כתבי היד האחרים, מפתיע ששני כתבי היד הללו, הגם שהועתקו ממקור משותף, דומים כ"כ. המסקנה הבלתי נמנעת היא להניח שטעויות ההעתקה עולות לזמן קדום ואינן אשמת מעתיקי כתבי היד התימניים שבידינו.¹¹²

מבדיקת הקטעים התימניים עולה: בת₃ וב-ת₅ אין כמות ניכרת של גמ' ולא נמצאו טעויות מפרידות ולכן לא ניתן להכריע מהם קשרי ההעתקה בינם לבין העדים התימניים השלמים.

בהשוואת ת₄ לכתבי היד האחרים נמצאו ההבדלים האלה:

יש חמש טעויות ב-ת₁ שאינן נמצאות ב-ת₄, ויש ארבע טעויות ב-ת₂ שאף הן אינן נמצאות ב-ת₄. עולה מכך ש-ת₄ לא הועתק מ-ת₁ וגם לא מ-ת₂.

יש שלוש טעויות ב-ת₄ שאינן נמצאות ב-ת₂ ומכאן ש-ת₂ לא הועתק מ-ת₄.

112 ראה קארה, תימניים, עמ' 7 הערה 24 שמתרגם את דברי הסופר בסוף כתב יד ת₁: "נעתק כפי היכולת ואם ימצא חסרון או שיבוש הרי הוא בשל הנוסח (דעמד לפניי)". ועל כך מעיר קארה: "הערה זו מסבירה את עובדת שכיחותם של הרבה שיבושים בכתב היד ומלמדת שהם נמצאים, לפחות בחלקם, בכתב היד שממנו העתיק הסופר. על עובדה זו אנו למדים גם ממצאיאומם של שיבושים המשותפים לכתבי יד אחדים של אותה מסכת". וראה סבתו, סנהדרין, עמ' 335 שמצא בטופס גניזה לסנהדרין טעויות המשותפות לטופס הגניזה ולכתב יד תימני לסנהדרין. נתון זה מלמד כי אפשר שטעויותיו של כתב היד התימני הן ירושה מתקופה קדומה.

אין דוגמאות לטעויות המצויות ב־ת₄ ונעדרות ב־ת₁, ולכן אפשר ש־ת₁ הועתק מ־ת₄ אך מיעוט הנתונים מונע הכרעה בסוגיה זו.¹¹³

סיכום

במאמר זה נבחנו קשרי ההעתקה בין העדים התימניים למסכת סוכה בבבלי. ניתן לקבוע שהעדים התימניים יונקים ממקור משותף. הקביעה מתבססת בעיקר על טעויות משותפות רבות שנמצאו בעדים התימניים ומעידות על קשרי העתקה ביניהם, שכן אין דרך אחרת להסביר הימצאותן של טעויות משותפות רבות כל־כך בכתבי יד מלבד קיום קשרי העתקה ביניהם. אישור נוסף לקביעה נמצא בלשונות פירוש משותפים ששולבו בגוף הטקסט. בדיקת מסורת הנוסח של העדים איננה מפריכה את הקביעה הנ"ל ועולה ממנה שמסורת הנוסח המשתקפת מהם כמעט זהה וסופריהם לא השתמשו בכמה טפסים.

על אף שניתן לקבוע שיש קשרי העתקה בין העדים, מכל מקום אפשר להוכיח שהעדים לא הועתקו זה מזה אלא מאב־טיפוס משותף. מסקנה זו עולה מבדיקת מסורת הנוסח, לשונות הפירוש, דרך הבאת המקורות התנאיים וטעויות הסופר. איסוף הנתונים מכל הקטגוריות הנ"ל מוכיח שהעדים התימניים השלמים לא הועתקו זה מזה. לגבי המצב בעדים החלקיים: ב־ת₃ וב־ת₅ אין כמות ניכרת של גמ' ולא נמצאו טעויות מפרידות ולכן אי אפשר להכריע את טיב קשרי ההעתקה שביניהם ובין עדים האחרים. בדיקה משווה של ת₂ ו־ת₄ מעלה שהשניים לא הועתקו זה מזה, ובדיקה משווה של ת₁ ו־ת₄ מעלה ש־ת₄ לא הועתק מ־ת₁, אך אפשר ש־ת₁ הועתק מ־ת₄.

מצב זה מחייב את בדיקת שני כתבי היד התימניים וא"א לבטל אחד מהם בטענה שהועתק מחברו. ברם, כאשר יש חילוף בין עדי הנוסח התימניים ואחד מהם מתאים לנוסח הרווח, מסתבר יהיה להכריע כנוסח זה ונדון את הנוסח השונה כמשובש.¹¹⁴

כאמור, במבט שטחי שני כתבי היד התימניים השלמים נראים זהים לחלוטין, אך בדיקה מדוקדקת העלתה שיש ביניהם חילופים וגם טעויות העתקה (ב־ת₁ טעויות רבות יותר מב־ת₂).

מבדיקת מסורת הנוסח עלה שב־ת₁ יש 3 הגהות (דוגמאות 6,2,1) וגרסת כלאיים אחת (דוגמה 8) שאינן ב־ת₂, ואילו ב־ת₂ יש 2 הגהות (דוגמאות 10,5) שאינן ב־ת₁.

113 אמנם ב־ת₄ טעה הסופר לבדו בדף לו ע"ב שורה 11 וגרס "לא מתניתין" תמורת "אלא מתניתין". אך זו טעות שאפשר לעמוד עליה בנקל.

114 כמובן, גם במקרה כזה שהנוסח הרווח ואחד מהעדים התימניים ניצבים כנגד עד תימני אחר ייתכן שהנוסח המקורי הוא המובא בעד התימני הבודד. על משמעות הכרעה שכזאת על הסתמה ראה ברודי, שאילתות, עמ' 18 הערה 28.

מבדיקת המובאות התנאיות עלה שיש מקום אחד שבו ניתן להניח שסופר ת₁ הגיה את הנוסח על פי נוסח המשנה שלפניו.

מבדיקת לשונות הפירוש עולה שיש מקום אחד שבו נוסף לשון הרי"ף ל-ת₂.

מכל הנתונים הנ"ל נראה שיש להעדיף את ת₂ על ת₁ אך ההעדפה אינה מובהקת.¹¹⁵

115 האקדמיה ללשון העברית בחרה את ת₁ כעד הבכיר. כפי שכתבנו, נראה שיש להעדיף את ת₂. יש להעיר שבי-ת₂ יש הערות רבות בגיליון ובין השיטין (ראה בנספח למאמר), אך הן מייצגות מסורת נוסח שונה. כמובן, הצגת נוסח ת₂ לא תכלול הערות אלה.

נספח: הוספות בגיליון ובין השיטין של ת₂

בגיליון ובין השיטין של ת₂ ישנן הוספות רבות (בחלקן אין הסופר מביא את המשפט כולו, אלא מציין "וגו"). חלק מההוספות מתקנות טעויות העתקה וחלקן מוסיפות גרסאות מענף הנוסח הרווח. מבדיקת ההוספות עולה שכולן נמצאות גם בדפוסים ובחלקן הן גרסאות שנמצאות רק בדפוסים. מכאן שהוספות אלה אינן מייצגות מסורת מקבילה שהילכה בתימן, אלא הן הוספות ותיקונים שבוצעו על פי נוסח הדפוס שהגיע לתימן. נראה שהדפוס כבר עמד לפני הסופר שכן בשני מקומות שילבו הסופר בגוף הטקסט (כא ע"ב שורה 23 וינא ע"א שורה 33-34).¹¹⁶ ישנם שני מקומות שבהם יש חילוף בין דפוס פיזרו לדפוס ונציה והסופר גרס בהם כדפוס פיזרו (כא ע"ב שורה 23, וינג ע"ב שורה 38), אך במקום אחד הוסיף כפי הנראה על פי דפוס ונציה (כה ע"א שורה 8).

להלן ההוספות שנמצאות רק בדפוסים:

ב ע"א שורה 26: "כל שבעת הימים" (מופיע רק ב־סאד, ק"ג¹¹⁷).

יח ע"א שורה 7-11: "נסר ופסל [...] ואיכא הכשר סוכה באמצע" (תיבת "באמצע" נמצאת רק בדפוס).

כ ע"ב שורה 38: "והא ליכא עשרה".

כא ע"ב שורה 23: ת₁ גרס "ור' שמואל" עקב טעות בפתיחת ראשי התיבות. בת₂ הגרסה כאן על־פי הדפוס (גורס בתירוץ "אמן" וצ"ל "אין" כפי שמופיע בדפוס), אין הוספה בגיליון אלא כך נגרס בגוף התלמוד.¹¹⁸

כב ע"ב שורה 10-11: ד גרס "רבי יהודה" במקום "רבי יוסי בר יהודה",¹¹⁹ וב־ב בהשפעת הדפוס קו מתוח על המילים "יוסי בר".

116 במקומות רבים העביר הסופר קו על גרסאות שאינן נמצאות בנוסח הרווח כסימן שיש למחקן, ומכאן שתחילה העתיק את הנוסח התימני ולאחר מכן הגיהו על פי הדפוס. מכל מקום, אין בסדר עבודתו להוכיח שבעת שהעתיק עדיין לא היה הדפוס לפניו, אלא שתחילה העתיק מכתב היד התימני שהיה לפניו ורק משסיים את פעולת ההעתקה הגיה על פי הדפוס ורק בשני מקומות שהטעות הפריעה לו, בדק הדברים בדפוס בעודו מעתיק ותיקן על פיו.

117 קיימברידג' T-S AS 78.59.

118 אפשר שכאן שינה ממנהגו, וכיוון שהגרסה "ור' שמואל" ערערה את אמינות הטקסט שעמד לפניו, פנה לדפוס בקטע זה. ומוכח מכאן שבשעת ההעתקה עמד לפני המעתיק נוסח הדפוס. כמו־כן, נראה שעמד לפניו דפוס פיזרו, כיוון שבדפוס נציה הגרסה היא "והא רבי שמעון" ובת₂ היא "ולר' שמעון" כדפוס פיזרו.

119 ראה בדק"ס עמ' 64 אות ת שבדפוס פיזרו וניציה בסיליאה וקושטא ליתא והוסיפו המהרש"ל.

כה ע"א שורה 8: "וגו". נראה שכוונתו לתוספת שבדפוס ונציה ר"פ "אף על גב דקאזיל ואתי" (ב"ו ובגיליון מ נוסף כאן ביאור אחר אך לא נראה שזאת כוונתו).

מו ע"א שורה 19-24: "אלא מקדים וקאי... ומברכינן כל שבעה" (סוף המשפט נמצא רק בדפוסים¹²⁰).

מז ע"ב שורה 6-7: "דאי אמרת בעינן כוס כוס כל יומא מי איכא"¹²¹.

מז ע"ב שורה 13: "למעוטי". מז ע"ב שורה 14: "למעוטי נמי שמיני שלחג ולא למעוטי"¹²².

נג ע"ב שורה 39: "אי ר' יהודה" (מופיע רק ב'מוד).

נג ע"ב שורה 12-13: "אמר עולא [...] גרמידי" (בדפוס הגרסה "עולא" אך בכל כתבי היד "אביי" והשלים על-פי הדפוס).

נד ע"ב שורה 26-28: "כי סליקית להתם אשכחתיה [...] דיתיב וקאמר ר"ע היא".

להלן ההוספות ב'ת₂ שנמצאות בענף הנוסח הרווח:

ב ע"א שורה 33: "לך". ב ע"א שורה 36: "נפיק". ב ע"ב שורה 4-5: "שמעת מינה תרתי כרבא נמי לא אמרי". ב ע"ב שורה 16: "למעלה". ח ע"א שורה 5-6: "משום מורשא דקרנתא". יג ע"א שורה 4: הוסיפו "טרפיהו". יג ע"ב שורה 7: הוסיפו "אפי' תימא דלא שרי ליה". יג ע"ב שורה 19-20: הוסיפו "שאינ לו ידות [...] כי היכי דלא ליבדרן". יג ע"ב שורה 34: "אי שקצצן לאכילה". יד ע"א שורה 6: "דלסעודה אכילה נינהו" ("צ"ל "דלצורך"). יד ע"א שורה 8: "האוכלין". יד ע"א שורה 27: "קנים בעלמא נינהו". יד ע"ב שורה 37: "רבה בר רב הונא". יד ע"ב שורה 44: "מיניה". יד ע"ב שורה 47: "ב". יד ע"ב שורה 51: "הכא במאי עסקינן". יד ע"ב שורה 53: "ואפיק חד דהוה ליה פסל היוצא מן הסוכה". טו ע"א שורה 18: "והא איפליגו בה חדא זימנא". טו ע"א שורה 42-44: "דאיתמר פרוץ כעומד [...] דרב יהושע". טו ע"ב שורה 2: "אפילו תימא בשאין מעדיף". טז ע"ב שורה 14: "לא על פי ר' יוסי". יז ע"א שורה 7: "כל הנני למה לי". יז ע"א שורה 10: "לאו". יז ע"א שורה 11: "הנני

120 רש"י כותב: "הכי גרסינן ואנן נמי כרבי עבדינן ומברכינן כל שבעה". הדק"ס עמ' 143 אות ז כותב: "ולא הביאוהו אחד מן הראשונים... וברש"י כ"י לא מצאתי מלות הכי גרס' ודיבור המתחיל ואנן כרבי ופסק מרש"י הוא ובזה כל דבריו נוחים וישרים" וראה הלבני, מקורות, עמ' רלד הערה 1. בכתב יד אסקוריאל ובכתב יד מינכן 216 של רש"י לא מופיעות המילים ה"ג, אך הן נמצאות בכתב יד ביהמ"ל 832. וראה נעם, מסורות, עמ' 145 שלא ציינה לדברי הדק"ס.

121 ראה הנשקה, שמחת הרגל, עמ' 197 הערה 131.

122 הצירוף של שתי הגרסאות הנ"ל נמצא רק בדפוסים (ותוקן בדפוסים מאוחרים) והוא גרסת כלאיים, ראה לעיל ליד הערה 27.

תרת"י. יז ע"א שורה 19: "לא [ב] נמי [א]" (תיקן את הסדר ע"י סימונם באותיות). יז ע"א שורה 25-30: "וגו". יז ע"א שורה 31: "פחות משלשה". יח ע"א שורה 4-5: "אלא למאן דאמר [...] כשרה". יח ע"א שורה 41-42: "אילימא משום דרדיפי [...] טמא". יט ע"א שורה 1: "כי פליגי". יט ע"א שורה 28: "א"ל". כ ע"א שורה 33: "ממש". כא ע"א שורה 1: "וגו". כא ע"א שורה 12: "וגו". כא ע"א שורה 14: "וגו". כא ע"א שורה 20: "ר' יהודה" ו"בנקיקי". כא ע"ב שורה 11: "הואיל". כא ע"ב שורה 15: "אי הכי". כא ע"ב שורה 15: "הואיל". כא ע"ב שורה 32: "וגו". כא ע"ב שורה 35: "וגו". כב ע"א שורה 17: "וגו". כב ע"א שורה 24: "וגו". כב ע"ב שורה 6: "וגו". כב ע"ב שורה 16: "תריץ". כב ע"ב שורה 24-25: "תנן בא". כג ע"א שורה 9: "אמר אביי". כג ע"א שורה 11: "וגו". כג ע"ב שורה 1: "מי". כג ע"ב שורה 2: "ור' יהו' לא חייש". כג ע"ב שורה 9: "וגו". כג ע"ב שורה 12: "מיד". כד ע"א שורה 5: "דר' מאיר אמר לך ר' מאיר". כד ע"א שורה 7: "וגו". כד ע"א שורה 17: "וגו". כד ע"א שורה 21: "וגו". כד ע"א שורה 24: "לר' מאיר". כד ע"א שורה 25: "ר' יהודה". כד ע"א שורה 31: "וגו". כד ע"ב שורה 9: "בעלמא". כד ע"ב שורה 12: "הואיל". כד ע"ב שורה 21: "נפקא". כד ע"ב שורה 27: "הא קאזיל ואתי". כד ע"ב שורה 35: "וגו". כד ע"ב שורה 37: "וגו". כה ע"א שורה 12: "וגו". כה ע"א שורה 9: "אלא". כה ע"א שורה 17: "ולא הרהר במבואות המטונפים". כה ע"א שורה 20-21: "חוץ מערבי פסחים וערבי יום הכיפורים". כה ע"א שורה 26: "דקדוקי תורה". מז ע"ב שורה 17-18: "ר' יהודה וקאמ' טעון לינה דתניא". מז ע"ב שורה 20: "ממש". מז ע"ב שורה 24: "דברי ר' אליעזר בן יעקב". מז ע"ב שורה 25: "יד יד". מז ע"ב שורה 32-33: "והיל' אומר זמן בשמי שלחג". נא ע"א שורה 33-34: "להודיעך כוחו דר' יוסי בר' יהודה" (בגוף הטקסט ולא בגליון).¹²³ נג ע"ב שורה 9-10: "ונחית תהומא שיתסר אלפי גרמידי כי חזא דנחית טובא אמר כמה אמדלי טפי מרטב לשמא אמר". נג ע"ב שורה 38: "ורבנן סימנא [...] כמאן אזלא". (יש להעיר, שבסוגיא זו נוסף בדפוס וניציה "ור' יהודה לפניה [...] משנית" ולא נוסף בין השיטין של ת₂, ונראה שלפניו היה דפוס פיזרו). נד ע"א שורה 6-7: "דתניא ר' אליעזר בן יעקב". נד ע"א שורה 30-32: "שמ' שר' אליע' בן יע' היא ושמ' דר' אחא בר חנינא". נד ע"ב שורה 34-35: "והאי הכירא עבדינן הא הכירא אוחריתי עבדינן דתניא איברי". נד ע"ב שורה 37: תיבת "ולמטה" שונתה ל"ולמעלה". נה ע"א שורה 3: "מיתיבי דתנא רבא בר שמואל". נה ע"א שורה 13: "וחולו שלמועד". נה ע"א שורה 21: "רב ספרא מנה בהו סימנא הומבאי".

123 בנוסח הרווח הגרסה היא "להודיעך כוחו דר' יוסי בר' יהודה דאפילו דשואבה נמי דחי..."; בית₁ - "להודיעך שאינו דוחה לא את השבת..."; בית₂ - "להודיעך כוחו דר' יוסי בר' יהודה דאפלו שלבית השואבה להודיעך שאינו דוחה לא את השבת..."; בית₂ הגרסה היא גרסת כלאיים של הנוסח הרווח ושל ת₁; בית₁ יש טעות ודילוג ונראה שלכן בית₂ השלים הסופר את החסר על פי הדפוס ועשה זאת בגוף הטקסט אך השאיר את הנוסח שלפניו.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח (דפוס צילום ירושלים תש"ס)

-----, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א-ג, ירושלים, תשמ"ד-תשנ"א

ברודי, שאילתות = י' ברודי, לתולדות נוסח השאלתות, ירושלים, תשנ"ב

גולדברג, אהלות = א' גולדברג, מסכת אהלות מהדורה מדעית עם פירוש ומבוא, ירושלים תשט"ו

גולינקין, ראש השנה = ד' גולינקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב'): מהדורה מדעית עם פירוש, דיסרטציה, ניו יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח

הלבני, מקורות = ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד לסדר מועד מיומא עד חגיגה, ירושלים, תשל"ה

הנשקה, שמחת הרגל = ד' הנשקה, שמחת הרגל בתלמודם של תנאים, ירושלים תשס"ז
וולפיש, הסוכה = א' וולפיש, "הסוכה ומשל העבד: החידה שבפשר", מחקרי ירושלים בספרות עברית, כג (תש"ע), עמ' 77-98

וייס, התהוות = א' וייס, התהוות התלמוד בשלמותו, ניו יורק, תש"ג

זוסמן, משנה = י' זוסמן, "כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, ג, עמ' 215-254

טובי, התלמוד בתימן = י' טובי, על התלמוד בתימן, תל אביב, תשל"ג

כהנא, אקדמות = מ"י כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, דיסרטציה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ב

----, ספרי = מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ירושלים תשע"א

כץ, העוסק = מ' כץ, "העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה: בבלי סוכה, פרק שני, כה ע"א-ע"ב", משלב מ (תשס"ו), עמ' 51-86

ליברמן, על הירושלמי = ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט

-----, תוסכפ"ש = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

מורג, ארמית = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי: מבוא, תורת ההגה ותצורת הפועל, ירושלים, תשמ"ח

C. Milikowsky, *Seder Olam; A Rabbinic Chronography (Ph.D Thesis)*, New-Haven 1981

-----, עיונים = ח' מיליקובסקי, "עיונים בפרשנות פרשת המילואים: קרבנות ימי המילואים במגילת המקדש, הימים 'די לא למיספד' בריש מגילת תענית והמחלוקת על תאריך ימי המילואים בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד ג, ב (תשס"ה), עמ' 542-519

נעם, מסורות = ו' נעם, "מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י לתלמוד", סידרא, יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 151-109

סבתו, סנהדרין = מ' סבתו, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים, תשנ"ח

----, על מוקדם = מ' סבתו, "על מוקדם ומאוחר בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי", סידרא, כא (תשס"ו), עמ' 155-145

סגל, מגילה = א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, דיסרטציה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ב

P. Culbertson, "Who Splashed on Whom? Textual Equivocality and Rabbinic Exegesis", *WCJS*, 10, 1 (1990), pp.17-24

עמית, התימניים = א' עמית, "כתבי היד התימניים במסורת הנוסח של בבלי פסחים", *HUCA*, 73 (2002), עמ' לא-עז

פוקס, סוכה = מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, דיסרטציה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשל"ט

פרידמן, על דרך = ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בצירוף מבא כללי על דרך חקר הסוגיה", מחקרים ומקורות א', ניו יורק תשל"ח, עמ' 321-283.

-----, להתהוות = ש"י פרידמן, "להתהוות שינויי הגרסאות בתלמוד הבבלי", סידרא ז (תשנ"א), עמ' 102-67

-----, לאילן = ש"י פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי ב"מ: פרק בחקר נוסח הבבלי", מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 147-93

קארה, תימניים = י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון י'), ירושלים תשמ"ד

M. Krupp, "Manuscripts of the Babylonian Talmud", in: *The = כתבי קרופ, Literature of the Sages, Part One*, (Editor: S. Safrai), Aassen/Maastricht 1987, pp 346-366

רוזנטל, תענית = א"ש רוזנטל, "לשמועת הפתיחה של בבלי תענית", שלמה פינס (עורך), ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 237-248

-----, נוסח במקרא = ד' רוזנטל, "על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא", ספר יצחק אריה זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 395-417

-----, גניזה = ד' רוזנטל, "תרומתה של הגניזה לספרות התלמוד", מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 268

שושטרי, הישן = ר' שושטרי, נוסח פרק 'הישן' בבבלי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו

-----, סוכה = ר' שושטרי, מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי, עבודת דוקטור, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע